КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ

И.АРАБАЕВ атыдагы

КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ

К. КАРАСАЕВ атындагы

БИШКЕК МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ

Д 10.22.644 ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШИ

Кол жазма укугунда
УДК

Акынбекова Айман Усенбаевна

МОЛДО НИЯЗДЫН ЧЫГАРМАЛАРЫНЫН ТИЛИ: АНДАГЫ ЧАГАТАЙ ТИЛИНИН ЛЕКСИКА-ГРАММАТИКАЛЫК ЭЛЕМЕНТТЕРИ

10.02.01 – кыргыз тили

Филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу чүн жазылган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2022

Диссертациялык иш Талас мамлекеттик университетинин кыргыз тили жана адабияты кафедрасында аткарылды.

Илимий кеңешчи: Маразыков Турусбек Сейдакматович КР УИАнын корреспонтент-мүчөсү, филология илимдеринин доктору, профессор

Расмий оппоненттер: филология илимдеринин доктору, профессор

Диссертациялык иш 2022-жылдын ______________ **саат** ________ И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети жана К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетине караштуу филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн Д 10.22.644 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. Дареги: Бишкек шаары, И. Раззаков көч., 51А.

Диссертация менен И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин (720040, Бишкек ш., И. Раззаков көч., 51А) жана К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин (720040, Бишкек ш., Ч. Айтматов проспекти, 27) китепканаларынан, ошондой эле диссертациялык кеңештин сайтынан (www.arabaev.kg) таанышууга болот.

Автореферат 2022-жылдын _________________атаркатылды.

Д 10.22.644 диссертациялык кеңешинин
окумуштуу катчысы,
ф.и.к., доцент Каратаев С. К.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациялык иштин актуалдуулугу. Кыргыз элинин байыркы жазуусунун болгондугун таныпп, кеңеш өкмөтүнүн XX кылымдагы идеологиялык багытына байланыштуу жана башка себептерден улам Улуу Октябрь революциясына чейин кыргыздардын жазуусу жана адабий тили болбогон деген жаңылыш көз караштардын чеңгээлинде жашап келдик. Бүгүнкү күндө мындай маселенин тегерегинде талаш ой-пикирлерди айтуунун өзү орунсуз жана сабатсыздык деп билебиз. Себеби кыргыз эли байыркы эл катары өзүнүн тарыхый-маданий өнүгүү, улут катары калыптануу жолунда жалпы түрк элдери сыяктуу эле жазуунун бир нече түрлөрүн пайдаланып келишкен. Андай жазуулардын эң алгачкысы – кыргыздар V-IX кылымдарда колдонгон Орхон-Енисей жазуусу. Бул жазуудан кийин кыргыздар IX-X кылымдарда көөнө уйгур жазуусун да пайдаланышкан. Аталган жазуу Орто Азиянын кеңири аймагына ислам дининин таркашы менен колдонуудан четтеген. Бирок XX кылымдын биринчи чейрегине чейин Орто Азия жана Казакстан аймагында жашаган мусулман түрк калктары тарабынан пайдаланылып келген араб алфавити араб жана фарс адабий тилдеринин орфографиялык нормаларына ылайыктуу болгону менен, академик Б. М. Юнусалиев белгилегендей, ал жазуу чагатай адабий тилинин таасири алдында болгон. Буга XVIII-XIX кылымдарда чагатай адабий тилинин орфографиялык нормасын сактап жазган Атаке баатырдын, Акымбек Олжобай бий менен Мамбет Үмөтовдун жана Байтик Канаевдин каттарынын текстери мисал боло алат [Кыргыздар, 1985: 501.].

Мындай көрүнүш, айрыкча, революцияга чейинки кыргыз элинин кат сабаттуу адамдарынын иш кагаздарында, кол жазмаларында пайдаланылгандыгы XIX-XX кылымдагы кыргыздардын тилин изилдеген бир катар тилчи-окумуштуулардын эмгектеринде да белгиленген. Алсак, академик К. К. Юдахин (1940), В. М. Плоских (1968), К. Дыйканов (1968), С. К. Кудайбергенов (1968), Ю. Яншансиндер (1968) «Октябрь революциясына чейин сабаттуу кыргыздар (алар аз болушкан) кыргыз тилине өтө начар ылайыкташтырылган алфавитти колдонушкан жана чагатай тили деп жазылган адабий тилдин үлгүлөрүн туурап жазышкан”,– дейт [Юдахин, 1940: 6; Плоских, 1968: 75.]. Мындай тарыхый маалыматтарга бүгүнкү күндөгү белгилүү окумуштуулар К. Молдокасымов жана Т. Чоротегиндин да айткан пикирлери далил боло алат. Алсак, К. Молдокасымов Стамбул шаарынын китепканаларынын биринен табылган кыргыз тарыхчысы Зиябидин Магзунинин 1666 беттен турган «Фергана хандарынын тарыхы» деген эмгеги чагатай жазуусу менен кыргыз тилинде жазылгандыгын айткан. Ал эми Т. Чоротегин: «А. Навоинин, Бабурдун сөздүгүн даярдап жаткан биздин боордош өзбектер кээ бир терминдердин маанисин түшүнүш үчүн К. К. Юдахиндин «Кыргызча-орусча» сөздүгүн колдонушкан, – дейт [«Азаттык» радиосу. 27.01.15. саат 13:46.].

Изилденген бул сыяктуу маалыматтар чагатай жазуусун түрк каганаты, анын ичинде кыргыздар өз тарыхында XVIII-XX кылымдын 20-жылдарына чейин колдонгондугун далилдейт.

Ушундан улам, диссертациялык ишибизде чагатай жазуусун заман талабына ылайык көпчүлүк түрк элдери сыяктуу эле кыргыздар да өз тарыхында колдонгон жазуулардын төртүнчү түрү деп атайын бөлүп кароону туура көрдүк.

Бул багытта орус жана чет өлкөлүк түркологдор, Н. Ильминский (1865), А. Н. Самойлович (1928), С. Е. Малов (1947), А. М. Щербак (1962), А. К. Боровков (1953), Э. И. Фазылов (1966), Г. Ф. Благова (1972), Э. Р. Тенишев (1979), Э. Н. Наджип (1989), Г. Абдурахмонов (1973), Ш. Шукуров (1973), Н. Вамбери (1867), Я. Екманн (1988), К. Ераслан, (1986), Л. З. Будаговдордун (1869) эмгектеринде чагатай доорундагы тил жана адабият маселеси боюнча бир катар жазма эстеликтердин тексттери, котормолору изилденип, тилдик комментарийлер менен жарык көргөн.

Антсе да, бүгүнкү күнгө чейин кыргыз тил илиминде чагатай жазуусунун мүнөздөмөсү жөнүндө жана ал (чагатай) доордо жазылган эмгектер боюнча айрым бир ой-пикирлер айтылып жүргөнү менен, изилдөөлөр дээрлик жокко эсе. Буга, биринчиден, XV-XIX кылымдарда активдүү пайдаланылган чагатай тили улуттук аң-сезимдердин өсүшү менен бирге, Орто Азиядагы түрк тилдүү элдердин жалпы адабий тили катары өз маанисин жоготкондугу, экинчиден, Улуу Октябрь революциясына чейин кыргыз элинин жазмасы болгон эмес деген советтик идиологиялык кысымдын болушу, бир жактуу баа берилиши, мыкты кыргыз окумуштууларынын репрессияланышы, кыргыздардын турмушундагы жазуунун орду такталбай, анын мааниси, ролу көрсөтүлбөй, ошондой эле аны жокко чыгаруу аракеттеринин таасири, үчүнчүдөн, тарыхый жазма эстеликтерди окуй билген адистердин жоктугу сыяктуу бир катар объективдүү себептер чагатай жазуусун изилдөөгө мүмкүнчүлүк бербей келген деп айтууга болот.

Ушул жагдайдан алганда, тилдин тарыхын тактоо максатында кыргыз элинин Октябрь революциясына чейин колдонгон аймактык жазма тили, айрыкча, XIX кылымдагы Молдо Нияз сыяктуу акындардын кол жазмалары жана алардын чагатай тили менен болгон жакындык, тектештик маселелери атайын изилдөөнүн объектисине алынышы зарыл. Себеби көөнө жазма эстеликтер чагатай жазуу тили боюнча көптөгөн тарыхый материалдарды аныктоого мүмкүнчүлүк берет. Андыктан Молдо Нияздын чыгармаларына жогоркудай изилдөө иштерин жүргүзүү кыргыз тил илиминдеги **актуалдуу маселелердин** бири болуп саналат.

Диссертациянын темасынын негизги илимий-изилдөө иштери менен болгон байланышы. Диссертациялык иш Талас мамлекеттик университетинин кыргыз тили жана адабияты кафедрасынын илимий-изилдөө иштеринин тематикалык планына кирет.

Изилдөөнүн негизги максаты жана милдеттери. Изилдөө XIX жана XX кылымдын 20-жылдарына чейин кыргыз элинде колдонулган чагатай тилинин

мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн анализдөө аркылуу кыргыз жазма адабиятынын баштоочусу Молдо Нияздын «Санат дигарасттар» чыгармасында кездешкен чагатай тилинин фонетикалык, лексика-грамматикалык элементтерин илимий негизде ар тараптуу иликтөө максатын көздөйт.

Мына ушул максатты жүзөгө ашыруу үчүн төмөндөгүдөй **милдеттер** алдыга коюлат:

1. Кыргыз эли колдонгон чагатай тили тууралуу жалпы маалымат берүү;
2. Чагатай жана кыргыз тилиндеги фонетикалык, грамматикалык, лексикалык жалпылыктарды салыштыруу;
3. Молдо Нияздын «Санат дигарасттар» чыгармасында кыргыз адабий тилине мүнөздүү лингвистикалык элементтерди аныктап көрсөтүү;
4. Молдо Нияздын «Санат дигарасттар» чыгармасындагы жергиликтүү тилдик өзгөчөлүктөрдү бөлүп көрсөтүү;
5. Молдо Нияздын «Санат дигарасттар» чыгармасында кездешкен чагатай жазуусунун фонетикалык, лексика-грамматикалык элементтерин конкреттүү факты-материалдардын негизинде иликтөө;
6. Молдо Нияздын «Санат дигарасттар» чыгармасында иликтөөгө алынган чагатай тилинин элементтеринин жаралыш, калыптаныш себептерин аныктоо;
7. «Санат дигарасттар» чыгармасындагы лексикалык бирдиктерге салыштырма-тарыхый жана тарыхый-этимологиялык ыкмада изилдөө иштерин жүргүзүп, кыргыз тилинин чагатай тили менен болгон лексикалык жалпылыктарын конкреттүү фактылардын негизинде аныктап көрсөтүү;
8. Молдо Нияздын «Санат дигарасттар» чыгармасынын тилдик өзгөчөлүгүн көрсөткөн материалдарды чогултуп, аларды илимий чөйрөгө сунуштоо.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы. Кыргыз адабий тилинин жазма формасын XIX кылымда өнүктүргөндөрдүн башатында турган Молдо Нияздын «Санат дигарасттар» чыгармасында кездешкен чагатай тилинин элементтери кыргыз тил илиминде биринчи жолу комплекстүү түрдө салыштырылып, андагы фонетикалык, грамматикалык, лексикалык жалпылыктар аныкталып, илимий чөйрөгө сунушталды. Изилдөөнүн негизинде чыгарылган жыйынтыктар, илимий корутунду-пикирлер жана топтолгон материалдар кыргыз тилинин тарыхын ар тараптан изилдөө үчүн илимий-теориялык жана практикалык жактан өтө бай, баалуу материалдар болуп саналат. Иште комплекстүү изилдөөнү талап кылган төмөнкүдөй концептуалдуу маселелер кыргыз тил илиминде алгач ирет иликтөөгө алынды:

– Чагатай тилине байланыштуу илимий-теориялык маселелерди изилдөөнүн тарыхы жалпы тил илиминде, түркологияда жана кыргыз тил илиминде изилдениш ал-абалы анализге алынды, анда негизги илимий-теориялык маселелер, принцип-критерийлер аныкталып көрсөтүлдү;

– Буга чейин жазылган белгилүү түркологдордун эмгектерине таянуу менен чагатай жазуусун азыркы кыргыз тили менен салыштырма-тарыхый методдун негизинде иликтөөгө аракеттер жасалды;

– Орто Азияда жашаган көпчүлүк башка түрк элдериндей эле революцияга чейин кыргыз эли иш кагаздарында, каттарында, кол жазма көркөм чыгармаларында чагатай тилин жазма тил катары колдонгону илимий негизде аныкталды;

– XIX кылымда өзүнүн чыгармалары аркылуу кыргыз жазма адабий тилинин жаралышына чоң салым кошкон Молдо Нияздын өмүрү-чыгармачылык жолу жана кол жазмаларынын топтолушу тууралуу тарыхый маалыматтар берилип, анын эмгектеринин кыргыз адабий тилин калыптандырууда маани-маңызы белгиленди;

– Молдо Нияздын «Санат дигарасттар» чыгармасында азыркы кыргыз адабий тилине мүнөздүү жалпылыктар тилдик факты-материалдардын негизинде аныкталды;

– Молдо Нияздын «Санат дигарасттар» чыгармасында түштүк-батыш диалектисине мүнөздүү тилдик өзгөчөлүктөр иликтөөгө алынды;

– Молдо Нияздын «Санат дигарасттар» чыгармасынын тилдик өзгөчөлүгүн аныктаган себептер көрсөтүлүп, аларга илимий негизде анализ жүргүзүүгө аракеттер жасалды;

– Араб алфавитин колдонуп, чагатай жазуусу менен жазылган Молдо Нияздын кол жазмаларын окууда жаралган кыйынчылыктардын себептери аныкталды;

– «Санат дигарасттар» чыгармасынын тили чагатай тили менен тектештирме-тарыхый жагдайда салыштырылды, аларды иликтөөдө байыркы тарыхый жазма эстеликтердеги жана ар түрдүү илимий булактардагы материалдар кеңири пайдаланылды;

– Молдо Нияздын «Санат дигарасттар» чыгармасында кездешкен чагатай тилинин фонетикалык, грамматикалык, лексикалык элементтеринин себептери аныкталды;

– XIX кылымда кыргыздар чагатай адабий тилинин нормасынын негизинде жазышкандыгы Молдо Нияздын «Санат дигарасттар» чыгармасынын тили аркылуу ачып көрсөтүлдү;

– Чагатай жазмасы жалпы Орто Азия элдеринин орток адабий мурасы болуп саналары белгиленди.

Изилдөөнүн теориялык жана практикалык мааниси. Диссертациянын материалдарын жогорку окуу жайларынын студенттерине «Кыргыз тилинин тарыхы», «Кыргыз тилинин диалектологиясы» «Молдо Нияздын чыгармаларындагы тилдик өзгөчөлүктөр», «Молдо Нияздын өмүрү жана чыгармачылык жолу», «Молдо Нияздын кол жазмаларындагы чагатай тилинин элементтери» деген негизги жана тандоо курстарды өтүүдө кеңири колдонууга

болот жана кыргыз тилинин тарыхый, салыштырма жана этимологиялык сөздүктөрүн түзүүдө изилдөөнүн материалдары баалуу илимий-теориялык булак болуп бере алат. Ошондой эле изилдөөнүн жыйынтыктары корутунду-тыянактары, факты-материалдары тарых, этнография, фольклористика сыяктуу илимий багыттарда да кеңири пайдаланууга жарактуу. Ушул жагдайлар изилдөөнүн теориялык жана практикалык маанисин айгинелейт.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

1. Молдо Нияз – XIX кылымда жазып калтырган «Санат дигарасттар» чыгармасы аркылуу кыргыз жазма адабий тилинин өнүгүшүнө чоң салым кошкон акындардын бири.

2. Молдо Ныяздын «Санат дигарасттар» чыгармасы – кыргыз жазмачылыгы, дегеле, ичкилик кыргыздарынын тилдик өзгөчөлүктөрү тууралуу эң алгач маалымат берген, жалгыз жазма эстелик.

3. Акындын «Санат дигарасттар» чыгармасындагы тилдик, стилдик өзгөчөлүктөр өзү жашаган ошол доордун лингвистикалык болумушун реалдуу чагылдырып турат.

4. Улуу Октябрь революциясына чейин көптөгөн түрк тилдүү элдердин сабаттуу чөйрөсүндө адабий тил катары кызмат кылган чагатай тили – фонетикалык, лексикалык жана грамматикалык айрым бир өзгөчөлүктөрдү эске албаганда, азыркы кыргыз адабий тилине 75-80 пайыз жакын тил. Мындай жакындык – байыркыдан башталып, орто доордон улантылып, чагатай тилине чейин келип жеткен жалпы түрк тилдерине тиешелүү жалпылык.

5. XIX кылымдагы кыргыз элинин сабаттуу өкүлдөрү чагатай адабий тилинин нормасынын негизинде жазышкандыгын Молдо Ныяздын «Санат дигарасттар» чыгармасы ачык көрсөтүп турат.

6. Молдо Ныяздын бул «Санат дигарасттар» чыгармасында иликтөөгө алынган чагатай тилинин элементтери кыргыз адабий тилинин калыптануу, өзгөрүү, өнүгүү тенденцияларын жана мурда колдонгон жазуу технологиясын илимий-теориялык негизде толук кандуу, комплекстүү аңдап билүүгө салым кошо алат.

7. XIX кылымда кыргыз жазма адабиятынын башатында турган уникалдуу акын Молдо Ныяздын чыгармачылыгы жана ал жазып калтырган «Санат дигарасттар» чыгармасынын көркөм-эстетикалык баасы, наркы бийик, андагы санат ырлары адабият багытында гана көркөм дөөлөт болбостон, кайталангыс тилдик эстелик да болуп саналат.

Изденүүчүнүн жеке салымы. Изилдөөчү кыргыз тил илиминде биринчи жолу Молдо Ныяздын «Санат дигарасттар» чыгармаларында кездешкен чагатай тилинин элементтерине байланыштуу тилдик бай материалдарды жана аталган маселеге тиешелүү илимий-теориялык материалдарды топтоп жыйнады. Ал материалдар диссертант тарабынан лингвистикалык багытта иликтөөгө алынып, тиешелүү тыянак-корутундулардын негизинде түшүндүрүлдү жана чагатай

тилине тиешелүү илимий-теориялык көз караштардын негиздери ачып көрсөтүлдү. Ошондой эле иштин максат, милдеттеринин аныкталышы, илимий адабияттарга обзор жасалышы, факты-материалдар топтолуп, талдап-териштирилиши, сыпатталып баяндалышы, изилдөөдөн алынган жыйынтыктар, коргоого коюлган теориялык жоболор жана жалпы корутундулар изилдөөчүнүн жеке салымы болуп саналат.

Иштин апробацияланышы. Диссертациянын жалпы мазмуну жана негизги жыйынтыктары боюнча 2012-жылдан бери Ж. Баласагын атындагы КУУнун 80 жылдык маарекесине арналган илимий-практикалык конференцияда, М. Д. Тагаевдин 70 жылдык маарекесине арналган Кыргыз-Россия Славян университетинде өткөн илимий-практикалык конференцияда, ИСИТО жогорку окуу жайы тарабынан өткөрүлгөн «Азыркы көп маданияттуу тилдердин биримдиги жана тилдердин ар түрдүүлүгү» аттуу эл аралык илимий-тажрыйбалык конференцияда, Казакстандын Алматы шаарындагы Казак кыз-келиндер университетинде «V улуттар аралык түрк дүйнөсүнүн илимий симпозиумунда» , Туркия мамлекетинин Анталия шаарында болуп өткөн «Улуттар аралык Ч. Айтматов атындагы кыргыз маданияты, тарыхы, адабияты симпозиумунда», Анкара университетинде түрк тилдеринин илимий симпозиумунда жана ар жыл сайын Талас мамлекеттик университетинде өткөрүлгөн эл аралык, республикалык илимий-практикалык конференцияларда баяндамалар жасалып, жарыяланды.

ТалМУнун «Кыргыз тили жана адабияты» адистигинде окуп жаткан студенттерге тандоо курсу катарында «Молдо Нияздын чыгармаларынын тили» деген аталышта атайын курс өтүлүп, изилдөөнүн материалдары ар тараптан апробацияланды.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын илимий басылмаларда чагылдырылышы. Изилдөөнүн жыйынтыктары боюнча Кыргыз Республикасынын Улуттук аттестациялык комиссиясынын талабына ылайык 22 илимий макала, анын ичинен Кыргыз Республикасынын аймагынан сырткары индекстелген системага кирген (РИНЦ) басылмаларда 9 макала жарык көрдү.

Иштин курамы жана көлөмү. Диссертациялык иш киришүүдөн, төрт баптан, ар бир бап кыскача жыйынтыктардан, жалпы корутундудан, пайдаланылган адабияттардын тизмесинен жана тиркемеден турат. Иштин жалпы көлөмү – 346 бет.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө теманын актуалдуулугу, максаты жана милдеттери, изилдөөнүн объектиси, предмети, ык-амалдары, илимий жаңылыгы, практикалык мааниси, коргоого коюлуучу жоболор, иштин апробацияланышы, илимий-теориялык негиздери жана изилдөөчүнүн жекече салымы туурасында маалыматтар белгиленди.

I бап «Чагатай» тили жана анын изилдениш тарыхы» деп аталып, анда чагатай жазуусу тууралуу түркологияда жарык көргөн илимий-теориялык жана практикалык маселелери иликтөөгө алынды. Чагатай тилинин фонетикалык, лексикалык жана грамматикалык элементтери кыргыз адабий тили жана анын говорлору менен салыштырылып, андагы жалпылыктар аныкталды. Чагатай тилинде кыргыз адабий тилинен өзгөчөлөнгөн тилдик каражаттар кыргыз тилинин ичкилик говору менен биримдикти түзөрү ошол тилдин өкүлү болгон Молдо Нияздын «Санат дигарасттар» чыгармасынын мисалдарынын негизинде далилденди.

1.1. «Чагатай» тили жана анын изилдениши.

Чагатай тили боюнча көп жылдар бою илимий-изилдөө иштерин жүргүзүшкөн В.В. Радлов (1882), Н. Ильминский (1865), А.Н. Самойлович (1928), С.Е. Малов (1947), А.М. Щербак (1962), А.К. Боровков (1953), Э.И. Фазылов (1966), Г.Ф. Благова (1972), Э.Р. Тенишев (1979), Э.Н. Наджип (1989), Г. Абдурахмонов (1973), Ш. Шукуров (1973), Н. Вамбери (1867), Я. Екманн (1988), K. Eraslan. (1986), Л.З. Будагов (1869), И. Кунош (1902), Фуад Көпрүлү (1945) сыяктуу бир катар окумуштуулардын эмгектерине таянып, чагатай тилинин келип чыгышы, таралыш аймагы, орду, мезгили, калыптаныш, өнүгүш, функцияланыш мөөнөтү, илимий эмгектерде термин катары колдонулушу жана лингвистикалык, экстралингистикалык өзгөчөлүктөрү сыяктуу маселелери иликтөөгө алынды. Ушундан улам чагатай жазмасын бир эле учурда ар башка тилдик, диалектилик айырмачылыктарга ээ болгон бир катар түрк тилдүү элдер XV-XIX кылымдарда жазма адабий тил катары колдонушкан орток адабий тилдик мурас экендиги белгилүү болду. Ал эми чагатай адабий тилинин гүлдөп, өнүгүшүнө өз мезгилинде зор салымдарын кошкон Секкаки, Лүтфи, Юсуф Эмири, Атаи, Хайдар Харезми, Сеййид Ахмет Мирза, Гедаи, Якыни, Ахмеди, Алишер Навои, Хүсейин Байкара, Хамиди, Мухаммед Салих, Шейбани, Убейди жана Бабур сыяктуу түрк элдеринин белгилүү акындарынын чыгармалары аркылуу, чагатай адабий тилинин өнүгүү этаптары аныкталды. Алардын ичинен А. Навоинин чыгармалары XV кылымдын экинчи жарымында өзгөчө классикалык формага ээ болуп, чагатай адабиятынын өнүгүүсүнө чоң салым кошкон жана көптөгөн ырларды жараткан. Бүгүнкү күндө чагатай адабий тилинде жазылган XX кылымга чейинки мындай улуу инсандардын кол жазмалары ар бир тектеш түрк элдеринин өз архивдеринде нускалары сакталып турат. Андай кол жазмалар азыркы кыргыз тилибиздин, адабиятыбыздын, маданиятыбыздын, тарыхыбыздын булагы болуп бере алат.

1.2. Чагатай тилинин фонетикасы. Чагатай тилинин үндүүлөр системасы.

Кыргыз диалектилеринин негизин түзгөн 9 үндүү [a], [e], [ə], [ı], [i], [o], [ö], [u], [ü] фонема жана эрин дифтонгдор оw, өw, ыw, үw (*ачуwcy, сакоw, музоw, жалкоw, алтоw, кичүw, тирүw* ж.б.) чагатай тилине да (*devr* «доор», *birev*

«бирөө», *ikev* «экөө») мүнөздүү экендиги, андагы үндүү тыбыштардын артикуляциялык абалы, акустикалык касиети, үндүүлөрдүн тилдин, жаактын, эриндин катышына карай үч негизги принцип боюнча классификацияланышы, сингармонизм мыйзамынын сакталышы (*əhengige, bîbəklik, kilkige, nəvekinğge, səliklerge, terkige, almaqlıq; yüz-üng* «жүзүң», *kör-düm* «көрдүм», *öl-üg* «өлүк», *tök-ül* «төгүлүү», *öl-üm* «өлүм», *kök-ümtül* «көгүш», *tüt-ün* «түтүн», *kör-ün* «көрүн», *kork-unç* «коркуу», *yol-uk* «жолугуу, кезигүү», *kuç-uş* «кучакташуу», *öt-üz* «өткөрүү»), араб жана фарс тилдеринен кабыл алынган сөздөрдө бул мыйзамдын бузулушу: *cism-ımġa* «көөдөнүнө», *dîn-ġa* «динге» *firîb-ıga* «алдаткандай», *ism-ġa* «ысымга», *kîn-ġa* «кекке» [Eraslan,1986: 96.] сыяктуу кыргыз жана чагатай тилдериндеги жалпылыктар аныкталды. Араб жана фарс тилдеринен кабыл алынган сөздөр кыргыз адабий тилинин түндүгүнө караганда түштүк-батыш диалектисинин ичкилик говорлорунда көбүрөөк учурайт. Ошонун натыйжасында, аталган говордо үндүү тыбыштардын үндөштүгүнүн бузулуп айтылышы кеңири орун алары ошол говордун өкүлү болгон Молдо Нияздын «Санат дигарасттар» чыгармасынын мисалдарынын негизинде далилденди. Мисалы:**نادرنك** – *надириң*, **نازر** – *назир*, **نایپ** – *наип*, **پاپك** – *папик*, **پارانزحان** – *параизхан*, **پارشتا** – *паришта*, **ساردارنی** – *сардарини*, **ساتتارلك** – *саттарлик*, **سافی** – *сафи*, **ساحب** – *сахиб*, **راحم** – *рахим*, **راس** – *раис*, **سابل** – *сабил*, **سالغاق** – *саилгак*, **سائل** – *саил*, **تابب** – *табиб*, **فاقم** – *факим*, **فایزی** – *файзи*, **فارانزحان** – *фараизхан ж.б.* [Молдо Нияз, 1993: 175.].

Кыргыз тилинин говорлору менен биримдикти түзгөн чагатай тилиндеги мындай жалпылыктардын негизги себептеринин бири араб тилинин тыбыштык өзгөчөлүктөрү болсо, экинчи себеби чагатай жазуусу аркылуу иран-араб тилдеринен жаралган китептик лексиканын таасири экендиги аныкталды.

1.3. «Чагатай тилинин үнсүздөр системасы» деген 3-бөлүмдө чагатай тилиндеги үнсүз тыбыштардын позициялык орду, айкалыш системасынын окшоштугу, түгөйлөштүгү, алардын үндөштүгү, тыбыштардын сөз ичинде геминацияга учурап айтылышы байыркы жана азыркы кыргыз адабий тили, анын говорлору менен биримдикти түзөрү аныкталды. Т. а., үнсүз тыбыштар боюнча чагатай тилинде фонемалык касиетке ээ болгон: [b], [v], [g], [ġ], [y], [d], [c], [j], [z], [k], [к], [l], [m], [n], [nğ (ң)], [p], [r], [s], [t], [ç], [ş], [ó (x)], [h], [f] тыбыштар саны жана сапаты жагынан аздыр-көптүр айырмаланганы менен, анда жалпы кыргыздык белгилер үстөмдүк кылат. Мындагы айырмачылыктар башка тилден кабыл алынган сөздөр менен кошо өздөштүрүлгөн [ó (x)], [h], [f] жана [k], [q], [g], [ğ], [c], [j] тыбыштарынын бирдей колдонулушунда гана учурайт. Бирок булар азыркы кыргыз говорлорунан, айрыкча, ичкилик говорунан анча деле айырмаланбайт. Мисалы: 1. [h] тыбышы чагатай тилинде иран-араб тилдеринен кабыл алынган сөздөрдүн башында түшүрүлбөй айтылат: *har* «эшек, ар бир», *hürk* «үркүү», *heb* «жалпы», *hayıklamak* «айруу, бөлүү»; *hay huy* «бакыруу, кыйкыруу»; *hakalamak* «төлөө»; *hakri* «билимдүү»; *harun* «чарчаган» ж.б. [Eckmann, 1988: 96.]. Мындай өзгөчөлүк түштүк-батыш диалектинин өкүлү болгон Молдо

Нияздын «Санат дигарасттар» чыгармасында да араб тилдеринен өздөштүрүлгөн сөздөрдө кеңири орун алат: **حورماتداسان** *– (ар.) хурматдасан,* **حلالا** *– (ар.) халал,* **حارام–** ***(****ар.) харам****,*** **حاير** *– (ар.) хайыр* حاكيكات *– (ар.) хакийкат,* حاركانداي *– (ар.) харкандай* [Молдо Нияз, 1993: 175.].

2. [P] (кыргызча п) тыбышы байыркы түрк тилдеринде сөздүн ортосунда комбинатордук өзгөрүүгө учурабай туруктуу сакталып колдонулса, чагатай тили боюнча жыйналган материалдарда айрым учурларда [f] тыбышынын колдонулганын көрүүгө болот: *ofra / ofran* [кашг. *opra*] «каруу, улгаюу», *tofrak / ğ* (кашг., хорез. *toprak*) «топурак, жер», *yafraq/ġ* (уйг. *yapırġak, yalpıġak,* кашг. *yapurġak,* хорез. *yaprak*) «жалбырак», *köfrüg / k* (*köprüg / k*) «көпүрө», *tofuk* (*tapok*) «томук» [Eraslan,1986: 96.]. Бул сыяктуу өзгөчөлүк кыргыз тилинин айрым говорлорунда да кездешет *Чулфан* «Чолпон» , *жафраг* «жалбырак», *арфа* «арпа», *тофраг* «топурак» [Юнусалиев, 1985: 201.].

3. Сөз башында [ж] тыбышы басымдуулук кылуу менен бирге (м.: *cirik* «чирик», *cirilmak* «жарылуу, бөлүнүү», *cilim (çilim)* «чылым», *cimçik* «чымчык», *cilcik* «жилик», *ciğan* «жээн»), [й] тыбышы да параллель колдонулат: *yok* «жок», *yer* «жер», *yüz* «жүз» ж.б. [Eraslan, 1986: 96.]. Сөздүн башында[й] тыбышы менен башталган мындай мисалдар Молдо Нияздын «Санат дигарасттар» чыгармасында да учурайт: **ايالغانلى** *– йалганли,* **اياغىلغانى** *– йагылгани,* **ايارانلار** *– йаранлар,* **اياراتدى** *– йаратди,* **ايوق** *– йок,* **ايوقدور** *– йокдур,* **اياقشىلار** *– йакшылар* [Молдо Нияз, 1993: 175.].

4. Чагатай тилинде катар келген үнсүздөр кыргыз тилинин түштүк говорлорундагыдай бир түрлүү үнсүз тыбыштардын кабатталып келишинде байкалат. Мисалы: *ikki / iki* «эки», *yətti / yəti* «жети», *səkkiz / səkiz* «сегиз», *toqquz/ toquz* «тогуз», *ottuz / otuz* «отуз», *baqqa / baqa* «бака», *qattıq / qatıq* «катуу», *saqqal / saqal* «сакал», *saqqız / saqız* «сагыз», *tekke / teke* «теке» [Eraslan,1986: 96.]. Кыргыз тилинин түштүк говорлорунда бул өңдүү мисалдар активдүү колдонуларын Молдо Нияздын санаттарынан көрүүгө болот: **مولو** *– молло,* **چلي** *– чилле,* **تلا** *– тилла,* **قولو** *– колло,* ال *– алла,* **بيلات** *– беиллат,* **جالات** *– жаллат,* **اراحلاپ** *– аррахлап,* **ساراب** *– сарраб,* **ايار** *– аййар,* **غايار** *гаййар,* **ساتارلق** *– саттарлик,* **حاتىق** *– хаттык,* **حاما** *– хамма,* **وموت** *– үммөт,* **موحاماد** *– мухаммад,* **جانات** *– жаннат,* **سونات** *– сүннат,* **جابار** *– жаббар,* **مادا** *– мадда,* **بيباپا** *– бейбаппа,* **غافار** *–гаффар,* **ماقا** *– макка,* **سحات** *– сыххат ж.б.* [Молдо Нияз, 1993: 175.].

5. Орточул [g/k (ки/ги)] тыбыштары чагатай тилинде кыргыз адабий тилиндегидей бардык учурда ичке үндүүлөр (е, ә, i, ö, ü) менен гана тизмектешет: *kəç* «кечүү», *kəçe* «кеч», *kəl* «келүү», *kəme* «кайык», *kəngeş* «кеңеш» ж.б. Терең түпчүл [ğ/q (гы, кы)] дайыма жоон үндүүлөр (а, ı, о, u) менен айкалышат: *bulğan* (байырк. түрк. *bulġa)* «булгоо, кирдетүү», (кашк. *bulġan*) «булгануу, кирдөө» , *oyğan* «ойгонуу», *karınçğa* (харез. *qarınçqa*) «кумурска» ж.б. [Eckmann, 1988: 96.].

Мындай экстралингвистикалык факторлор ошол доордогу оозеки жана жазма адабияттын тилине өз таасирин тийгизбей койгон эмес. Алар чагатай тили боюнча

топтолгон материалдарда сөз жасоодо да байкалды. Алсак, **иштин «Чагатай тилиндеги сөз жасоочу мүчөлөр»** аттуу 4-бөлүмүндө аталган тилдеги сөз жасоочу мүчөлөрдүн семантикалык жана грамматикалык жалпылыктары каралды. Кыргыз адабий тили менен биримдикти түзгөн чагатай тилиндеги андай мүчөлөргө төмөнкүлөр мисал боло алат: 1) зат атоочтон зат атооч жасоочу -duruq /-turuq мүчөлөр: *saqalduruq* «аттын башынан шыпырылып түшүп калбас үчүн алкымынан алынып байлануучу жүгөндүн бир бөлүгү»; *ağýzdýrýq* «жүгөндөгөндө аттын оозуна салына турган темир»; *boyunduruq* «өгүздүн мойнуна салынуучу жыгач каамыт»; *qalġanduruq* «калкан сабы», 2) абстрактуу зат атоочторду уюштуруучу -luk мүчөсү: *meşġulluq* «атактуулук»; *qarılıġ* «карылык»; *quruġluq* «кургактык»; *tiriglik* «тирүүлүк»; 3) кесипти билдирүүчү -çı мүчөсү: *atımçı* «аткыч»; *başaqçı* «машак топтоочу, дан алуучу»; *bitikçi* «жазуучу, катчы»; *eşikçi* «эшикчи, күзөтчү», *ekmekçi* «наабайчы»; *kemeçi* «кемечи»; *oraqçı* «орокчу»; 4) атооч сөздөргө улануу менен чагатай тилинде кичирейтүү маанини туюндурган -ça/ -çaq мүчөлөрү: *bilekçe* «билекче, колго тагылган чынжырча», *qalabaça* «кичинекей шаар, шаарча», *þə*‘irçe «акын өңдөнүү»; 5) зат атоочтон сын атоочту жасоочу -sýz мүчөсү: *küçsiz* «күчсүз», *meyvesiz* «мөмөсүз», *ruósız* «жансыз, өлүү», *sansýz* «сансыз», *susız* «суусуз», *yüreksiz* «жүрөксүз, коркок»; 6) сын атоочтун басаңдатма даражасын уюштуруучу -mtul / -ýmtul мүчөсү: *ağýmtul* «агыш», *kökümtül* «көгүш», *qaramtul* «каралжын», *qızımtul* «кызгылт»; 7) кошулууну, биригүүнү, теңдик маанини туюндуруучу -daş мүчөсү: *boydaş* «бойлош, бойлору тең», *qarındaş* «карындаш, кыз бир тууган», *sırdaş* «сырдаш»; 8) кыргыз жана чагатай тилинде орунду жана мезгилди туюндурган тактоочторду уюштуруучу-ğý / -ki мүчөсү:_*evvelğı* «оболку», *bılturğı* «былтыркы», *burnağı* «мурунку, мурдагы», *içreki* «ичкерки, ичкеридеги», *keçeki* «кечеги»; 9) этиштен зат, сын атоочторду жасоочу: -a / -e / -i / -u / -ü, -ğa / -qa / -ge, -ğuç / -güç: *qoşa* «кошо», *tola* «толо, толтура», *yara* «жара, жара бөлүү», *yaraşa* «жараша, ылайыгына карай», *yıġ* «ый, көз жаш», *busu* «буктурма», *yumru* «жумуру, тоголок», *qısqa* «кыска», *yumurtqa* «жумуртка» ж.б. [Eckmann, 1988: 96.].

Изилдөөдө аныкталган жогоркудай сөз жасоочу морфемалардын дээрлик көпчүлүгү бүгүнкү күнгө чейин туруктуу сакталышынын негизги себеби тилдин сөздүк тутумун түзгөн лексикага салыштырмалуу грамматиканын тутумун түзгөн формалар узак убакыттар бою өзгөрүүсүз кала бериши менен түшүндүрүлөт.

Мындай фактылар **«Чагатай тилинин сөз түркүмдөрү»** деген иштин 5-бөлүмүндө да бир нече мисалдардын негизинде далилденди. Т. а., анда чагатай тилинде айрыкча, зат атоочтун (жөндөмө, таандык, жак), этиштин (ыңгай, мамиле, чак) категорияларында, сөз түркүмдөрүнүн өз-ара бөлүнүшүндө, алардын жасалышы жана туюндурулуш маанилеринде кыргыз тилине мүнөздүү төмөнкүдөй элементтер байкалат:

I. Чагатай тилинде негизги жөндөмө (кырг. атооч) бөлүп көрсөтө турган көрсөткүчү жок, адамдарды жана буюмдарды атоодо колдонулат: *mescid, arpa, aş,*

at, ataġ, baldak, beşik, bilik, börk, kand, karta, may [Eckmann, 1988: 96.]. Илик жөндөмөдө таандык мүчө уланып турган сөз менен айкашып, кимдир бирөөгө таандык экендигин билгизип, -nınğ/-ninğ мүчөлөрү менен өзгөрөт: *Tėnğri-ninğ* «Теңиринин», *su-nınğ* «суунун», *Husrev-ninğ* «Хусревдин» *quyaş-nınğ* «күндүн», *quş-nınğ* «куштун» [Eraslan,1986: 204.]. Барыш жөндөмөдө чагатай тилинде жак мүчөлөр уланганда -ġa / -ge, поэтикалык тексттерде -a / -e мүчөлөрү колдонулуп, кыргыз тилинин түштүк-батыш диалектиси менен биримдикти түзөт. Мисалы, Молдо Нияздын санаттарында: **سانكغا** – *саңга,* **سوزونكغا** – *сөзүңга,* **ويوغو** – *үйүгө* [Молдо Нияз, 1993: 175.] сыяктуу мисалдар чагатай тилинде да кездешет: *ayaġı-ġa* «бутуна, аягына», *éarab tili-ge* «араб тилине», *başım-ġa* «башыма», *boyuң-ġa* «боюңа» ж.б. Калган учурларда кандайдыр бир нерсенин, кыймыл-аракеттин кимге, эмнеге, кайсы жакка багытталгандыгын билгизип, -ga/-ge жана каткалаң үнсүздөр менен келгенде -qa/-ke мүчөлөрү аркылуу жасалып, кыргыз адабий тилинен эч айырмаланбайт: *su-ġa* «сууга», *kişi-ge* «кишиге», *arab-ġa* «арабга». Табыш жөндөмөдө көпчүлүк түрк тилдериндеги -ды /-ты мүчөлөрүнүн ордуна чагатай тилинде -nı / -ni мүчөсү колдонулат: *baş-nı* «башты», *it-ni* «итти», *su-nı* «сууну», *boġzum-nı* «тамагымды». Мында аталган тилде табыш жөндөмө үчүнчү жак мүчөдөн кийин -n мүчөсүнүн ордуна -nı / -ni мүчөлөрүнүн колдонулушу аркылуу кыргыз адабий тилинен айырмаланганы (*inisi-ni, oqı-nı, suyı-nı*) менен, кыргыз тилинин түштүк диалектилеринин айрым говорлорунда активдүү колдонулушу аркылуу жалпылыкты түзөт. Алсак, табыш жөндөмөнүн -nı/-ni мүчөсү Молдо Нияздын «Санат дигарасттар» чыгармасында кеңири жолугат. Мисалы: **يزيني** – *изини,* **قيزيني** – *кызыны,* **قاشيني** – *кашыны,* **غاريبني** – *гарибни,* **جوملاني** – *жумлани,* **ايريني** – *эрини* [Молдо Нияз, 1993: 175.]. Жатыш жөндөмөдө кыргыз адабий тилдеги -нда мүчөсүнө чагатай тилинде -da мүчөсү туура келет. Бирок чагатай тилинде жатыш жөндөмөнүн жогоркудай кыска формада колдонулушу менен кыргыз тилинин түштүк-батыш диалектилеринен айырмаланбайт. Мисалы, чагатай тилинде: *teni-de* «денесинде», *yolı-da* «жолунда», *fenni-de* «илиминде» сыяктуу сөздөр Молдо Нияздын «Санат дигарасттар» чыгармасында да бир топ кеңири орун алат: **سايدا** – *сайыда,* **پايدا** – *пайида,* **مالايدا** – *малайда,* **الايدا** –*Алайда,* **ياومولجازادا** – *йомулжазада* [Молдо Нияз, 1993: 175.]. Чыгыш жөндөмөдө кыргыз адабий тилдеги -нан мүчөсүнө чагатай тилиндеги -dan мүчөсү төп келет. Мисалы: *meyòənedin* «пивоканадан», *herî-din* «Хераттан», *yər-dın* «жардан», *at-dın* «аттан», *ot-tın* «оттон», *susalık-tın* «суусуздуктан», *qudreti-den* «кудуретинен» ж.б. [Eraslan,1986: 204.]. Чагатай тилинен алынган бул мисалдардан кыргыз тилинин ичкилик говорлорундагыдай жөндөмө мүчөнүн башындагы [н] тыбышынын ордуна [д] тыбышынын колдонулушу байкалат. Мисалы: **قريدان** – *кырыдан,* **قولودان** – *колудан,* **نورودان** – *нурудан,* **اوزودون** – *өзүдөн,* **اوزودان** – *оозудан*, **بيراوودين** – *бирөвдин* [Молдо Нияз, 1993: 175.].

Албетте, чагатай тилинде жөндөмөлөргө мүнөздүү жогорудагы фактыларды мисал катары көрсөтүү менен изилденип жаткан объектилерде жөндөмөлөр

боюнча эч кандай айырма жок деген ойду айтуудан алыспыз. Т.а., алар маанилик жактан айырмаланбаса да, сан жагынан айырмаланат. Алсак, буга чейин жарык көргөн илимий изилдөөлөрдө чагатай тилинде канча жөндөмө бар экени тууралуу бир түрдүү пикир жок. Маселен, окумуштуу А.М. Щербак чагатай тилинде 7 («чектегич» жөндөмөнү кошуп) жөндөмө бар экендигин белгилесе [Щербак, 1962:100.], немис түркологу аталган тилдеги сөздөр 9 жөндөмө менен өзгөрөрүн айткан [Eckmann, 1988: 40.]. Чагатай тилинде жогоруда белгиленген алты жөндөмөдөн башка азыркы түрк тилдеринин грамматикалык системасынан чыгып калган байыркы «теңдеме», «курал», «багыт» жөндөмөлөрү бар экени айрым кыргыз тилчи окумуштуулар тарабынан да белгиленип жүрөт [Орузбаева,1958: 59.]. Алар: теңдеме жөндөмөсү -ça / -çe мүчөлөрү (*tofraġ-ça* «топурактай», *it-çe* «иттей») аркылуу жасалып, поэтикалык тексттерде үчүнчү жактын таандык мүчөсүнөн кийин, айрыкча, -nça / -nçe формасы менен кездешет. Мисалы: *barı-nça* «барындай», *qılça belinğ* «кылдай белиң»; *ėşikinğde itçe hem bolmadı bizge i΄tibər* «(сенин) эшигиңде итче (иттей) да сый-урмат көрбөдүк» ж.б. Курал жөндөмөсү (инструментальный же орудийный) -n, -ın / -in мүчөлөрү аркылуу уюшулат. Мисалы: *barçaların qaçtı* «баары (баарын) качты»; *boldı bu sözdin barısın şədmən* «бул сөздүн баары (баарысын) ыраазы болду». Багыт жөндөмөсү чагатай тилинде -ra / -re, -ġ / -qarı / g / -keri мүчөлөрү аркылуу уюшулат: *ilgeri* «илгери», *taşra* «тышкары», *yoqqarı/yoqarı* «жогору» [Eckmann, 1988: 96.]. Бул -ra мүчөсү байыркы түрк тилиндеги *асра* «астыга, астыдагы», *үсрө* «үстүгө, үстүдөгү» сөздөрүндөгү багытты билдирүүчү мүчөнүн бир варианты болуп эсептелет. Бирок биз колдо бар материалдарга таянып, чагатай тилинде жогоркудай тогуз жөндөмө бар деген ойго аяр мамиле жасоо керек деп ойлойбуз. Анткени жөндөмө категориясынын табиятына ылайык зат атоочко тиешелүү бардык сөздөр жөндөмөнүн тигил же бул түрүндө жөндөлүүшү керек. Ал эми немис окумуштуусу Я. Екманн белгилеген кыргыз тилине окшош алты жөндөмөдөн сырткары «курал», «теңдеме» жана «багыт» деп аталган жөндөмөлөрдүн түрүндө бардык эле зат атоочтор жөндөлө бербейт. Ошондуктан «курал», «теңдеме» жана «багыт» жөндөмөлөрү тууралуу ойлорго сак мамиле жасоо керек.

II. Чагатай тилинде сандык белги бир же бирден көп затты билгизип, анын көптүк категориясы азыркы кыргыз тилиндегидей -лар мүчөсү аркылуу уюштурулат: *atalar* «аталар», *quşlar* «куштар», *refiqler* «достор» *ж.б.* **[**Eckmann, 1988: 96.].

III. Ушул сыяктуу жалпылык чагатай жана кыргыз тилине таандык категорияда да байкалат: *ata-m* «атам», *uyqu-m* «уйкум, *ata-nğ* «атаң», *uyqu-nğ* «уйкуң», *ata-sı*, «атасы», *uyqu-sı* «уйкусу», *ata-mız* «атабыз», *boy-umız* «боюбуз», *ata-nğız* «атаңыз», *çerigi-nğiz* «ордоңуз», *alarnınğ ata-sı* «алардын атасы» ж.б. [Eckmann, 1988: 96.].

IV. Чагатай тилиндеги сын атоочтор кыргыз тилинен айрым тыбыштык тутуму жагынан гана айырмаланбаса, алардын колдонулушу, маанилери,

грамматикалык өзгөчөлүктөрү, жасалыш жолдору жана даражалары жагынан жалпы эле азыркы кыргыз адабий тили жана анын говорлору менен жалпылыкты түзөт. Мисалы: чаг.т. *açuq //* кырг. т. *ачык*; чаг.т. *aq* // кырг. т. *ак*; чаг.т. *çuqur* //кырг. т. *чукур*; чаг. т. *qara* // кырг. т. *кара*. [Eckmann, 1988: 96.].

V. Кыргыз адабий тили жана анын говорлору менен болгон ушул сыяктуу жалпылык чагатай тилинде сан атоочтордун морфологиялык бөтөнчөлүктөрүнө карата эсептик, иреттик, чамалама, бөлчөк, топ сан болуп бөлүнүшүндө да байкалат: *bir, üç, tört, bėş, altı, on, qırk, sėksen, birinçi, ikinçi // ikkinçi, üçünçü, törtünçü, bėşinçi, altınçı, birev, ikev ж.б.* [Eckmann, 1988: 96.].

VI. Ал эми ат атоочтордун колдонулушу боюнча чагатай тилинде *mėn*, *sėn* (biz, siz) деген сыяктуу жактама ат атоочтун I, II жагы кыргыз адабий тили менен биримдикти түзөт. Алардын үчүнчү жагы атооч жөндөмөдө *ol,* көптүк түрү кээде *olar* формасында учурайт. Биринчи, экинчи жана үчүнчү жакка карай колдонулуучу жактама ат атоочтор илик, барыш жөндөмөлөрдө өзгөчө формаларга ээ болуп, жөндөлүшү кыргыз тилинин түштүк говорлоруна окшош. (М: **سانا‌ا تارتیپ قوربانجان سانکا قیین یش بولدو** – *Санаа тартып Курбанжан, Саңа кыйын иш болду* [Молдо Нияз, 1993: 102.].

VII. Мындай жалпылыктарды этиш сөздөрдөн да кезиктирүүгө болот. Алсак, чагатай тилиндеги этиш сөздөрдүн маанилери, алардын аткарган функциялары жана грамматикалык категориялары боюнча кыргыз тилинен айырмаланган орчундуу өзгөчөлүктөр байкалбайт. Т.а., чагатай тилиндеги этиштин чак категориясы морфологиялык бөтөнчөлүктөрүнө карата өткөн чак, учур чак, келер чак, ыңгайлары: буйрук-каалоо (*-алы, -айлы//-айлык*: *olturalı* «отуралы»; *içeli* «ичели»); тилек ыңгай (-ġay/-gey: *Semerqandnı muдəãara qılġay biz* «Биз Самаркантты курчоого алгай элек»); шарттуу ыңгай (*-са: əsəyiş tilesenğ ‘əlem aliğa hemdem bolma* «тынчтык тилесең, байлык менен дос болбо»); баяндагыч ыңгай болуп бөлүнүшүндө да өзгөчөлүктөр байкалбайт.

VIII. Чагатай тилинде этиштин учур-келер чагы *-а //-е // -й* менен бүткөн чакчыл этиштерге жак мүчөлөр улануу аркылуу уюшулат. М: *иште-й-м, иште-й-сиң, иште-й-сиз, иште-й-т; иште-й-биз, иште-й-си-ң-ер, иште-й-сиз-дер, иште-ш-е-т*. Бирок мындай конструкция кыргыз тилинин кээ бир говорлорунда, көбүнчө түштүк-батыш диалектисинин говорлорунда учур-келер чактын үчүнчү жагынын жекелик түрүн уюштуруучу -т мүчөсүнүн ордуна аны менен катар -дыр мүчөсү колдонула тургандыгы белгиленип жүрөт (*калат – каладыр*). Аталган мүчө (-т ордуна -дыр мүчөсүнүн колдонулушу) фольклордук эстеликтерде да ушул формада (*Коңурбай уулу азадыр, Коопуу уулу ошодур.* С.Орозбаков «Манас») көп учурайт [Юнусалиев, 1985:194.]. Бул жагынан алып караганда, кыргыз тилинин говорлору чагатай тили менен жалпылыкты түзөт. Мисалы, Молдо Нияздын «Санат дигарасттар» чыгармасында бул мүчөнүн кыргыз тилине мүнөздүү болгон -т варианты менен катар чагатай тилиндегидей -дур түрүндө

айтыла берген учурлары да бар. Мисалы: حوشوم يوقدور يالغانغا – *Хушум <u>йокдур</u> йалганга ж.б.*[Молдо Нияз, 1993: 77.].

IX. Чагатай тилинде этиштин өзгөчө формалары, алардын аткарган фунциялары жана грамматикалык белгилери боюнча чакчыл, атоочтук, кыймыл атооч болуп бөлүнөт. Алсак, чагатай тилинде чакчылдын -а/ -е, -й, -ып, -ганча // -гыча // -ганы // -галы // -майын (ча) // -мейин (че) мүчөлөрү колдонулса (*yandura bėr* «жандыра берүү»), атоочтук касиеттери сын атооч сыяктуу заттын белгисин билдирип, аныктоочтук милдетти аткарат (*yėti yaşar oğlı bar ėrdi* «жети жашар уулу бар эле»; *körüşür yėr* «жолугушар жер»), кыймыл атоочтор кыргыз тилиндегидей эле кыймыл-аракеттин атын же кыймылдын процессин билдирет. Аталган тилде кыймыл атоочтун -mek мүчөсү басымдуу колдонулуп, андан кийин көптүк, таандык жана жак, жөндөмө мүчөлөр жалганары байкалат (*her yıġlamaqnınğ külmeki bar* «ар бир ыйдын артында күлмөк бар»).

X. Башка түрк тилдери сыяктуу эле чагатай тилинде да тактоочторду жасоочу атайын мүчөлөр жок. Алар башка сөз түркүмдөрүнөн лексикалык, морфологиялык, синтаксистик ыкмалар аркылуу түзүлөт. Буга орун жана мезгил тактоочтордун бир нечесин мисал катары келтирүүгө болот: *anğ(ң)aça* «ага чейин», *anda* «анда», *andın* «андан», *munda* «мында», *mundın* «мындан», *bėri* «бери» *bėridin* «бериден», *narı bėri* «нары-бери, *naru /narı* (уйг. *Inarı/ ıṅġarı*) ж.б. [Eckmann, 1988: 96.].

XI. Чагатай тили кызматчы сөздөргө да бай экендигин топтолгон материалдардан байкалды. Анда кыргыз адабий тилинде жана анын түштүк говорлорунда колдонулуучу: *sayı, кі, dağı, hem, burun, üçün, -çi(чейин) ж.б* сыяктуу бир нече кызматчы сөздөр учурайт. Булардын айрымдары сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөлөрүн байланыштырса, айрымдары сүйлөм менен сүйлөмдү тутумдаштырып, өздөрүнөн мурунку сөздөрдү күчөтүү, дааналоо, тактоо маанисинде колдонулат. Мисалы: *körgen <u>sayı</u> бай̆ıтпı mėni yəd eyle* «катымды көргөн сайын мени эсте»; *ėmdi <u>hem</u> bolsa tevaqqu' ol turur* «эми кандай болсо да, үмүтүбүз анда»; *sėni sėvgen <u>üçün</u>* «сени сүйгөн үчүн» *ж.б.* [Eraslan,1986: 204.].

Иштин «Чагатай тилинин лексикасы» деген 6-бөлүмүндө1902-жылы Будапештте Венгриялык чыгыш таануучу, фольклорист И. Кунош тарабынан түзүлгөн «Čagataj-Osmanisches Wörterbuch» деп аталган сөздүгүндөгү мисалдар кыргыз адабий тили менен салыштырылып, изилденди. Бул сөздүктө камтылган чагатай сөздөрүн кыргыз тилинин сөздүк корундагы тиешелүү сөздөр менен салыштырганда чагатай тили менен кыргыз тилинин ортосунда лексикалык жалпылыктар арбын экендиги, андай биримдиктердин негизин заттык, сын атоочтук, этиштик түшүнүктөр жана тууганчылыкка, үй-тиричиликке, тамак-ашка, кийим-кечеге, жер-суу аттарына, эски коомдук түзүлүшкө байланыштуу сөздөр түзөрү аныкталып белгиленди. Алар төмөнкүдөй тематикалык топторго бөлүштүрүлдү: а) Заттык түшүнүктөргө байланыштуу: *ay* «ай», *ayım* «айым», *akak* «акак», *arpa* «арпа», *at* «ат, жылкы». б) Сын атооч: *erke* «эрке», *kıska* «кыска», *kızıl*

«кызыл», *kıyın* «кыйын», *kök* «көк», *mol* «мол», *sak* «сак», *sarı* «сары». в) Этиш: *aç* «ач», *çėk* «чек», *çıq* «чык», *iç* «ич», *kėç* «кеч». г) Кийим-кечеге байланыштуу: *çapan* (чапан), *çekmen*(чепкен), *çaçpapik* (чачпак, чач боо) *iştan//iştun* (ыштан), *güynak* (көйнөк), *itük* (өтүк), *bilbaġ* (бел боо). д) Жер-суу аттарына байланыштуу: *Aksu (aġ su), Ak tepe, Ak saray, Ak mescid, Aral tingizi, Beşarık andız (аңыз).* ж) Тууганчылыкка байланыштуу: *ata, baba, ake (eke), aġa, balduz.* з) Буюм-тайымдарга байланыштуу: *ay baltu//ay balta, aşlıg* (аштык), *bilik, balto* (балта), *beyrak* (байрак), *yarġucak* (жаргылчак). й) Тамак-ашка байланыштуу: *göçe aşı* (көчө көжө), *вotka // botaka* (ботко), *kavudak* (куурдак), *aş* (аш), *ayran* (айран), *kaymak* (каймак), *boġursak* (боорсок). к) Эски коомдук түзүлүшкө байланыштуу: *atalık //atalıġ, işik aġası ж.б.* [Кунош, 1902: 275.].

Чагатай тилинде кезиккен жогоркудай мисалдардан түрк тилдеринин ичинен кыргыз тилиндеги айрым сөздөрдүн байыркы турпаты, семантикасы аталган тилде басымдуу колдонулары аныкталды. Т.а., чыгыш таануучу, И. Куноштун «Čagataj-Osmanisches Wörterbuch» деген сөздүгүнө таянып, диссертант тарабынан түзүлгөн «Чагатай-кыргыз-осмон тилдеринин кыскача сөздүгүндөгү» сөздөрдү теги боюнча териштиргенде сөздүктө камтылган 5523 сөздүн 75-80 пайызын байыркы жана азыркы кыргыз тилиндеги сөздөр түзөрү такталып көрсөтүлдү. Мындай жакындык байыркыдан башталып, орто доордон улантылып, чагатай тилине чейин келип жеткен. Бул жагдай – кыргыз тили байыркы тилдердин катарына кирет жана түрк тилдеринин башаты кыргыз тили менен тыгыз байланыштуу деген ойлордун тууралыгын ырастайт.

Биринчи бап боюнча жыйынтыктап айтканда, жогоруда иликтөөгө алынган тилдик фактылардын өзү түрк тилдеринин ичинде кыргыз тилиндеги айрым фонетикалык жана лексика-гаматикалык элементтердин байыркы турпаты, семантикасы чагатай тилинде басымдуу колдонулганынан кабар берет. Бул жагдай – кыргыз тили байыркы тилдердин катарына кирет жана түрк тилдеринин башаты кыргыз тили менен тыгыз байланыштуу деген ойлордун тууралыгын бекемдеген далилдердин бири деген ойлорду ырастайт.

Мындай багыттагы изилдөөлөр кыргыз элинин тили жана маданиятынын азыркысы менен өткөндөгүсүнүн ортосундагы реалдуу байланыштарды ар тараптан аңдап билүүгө, андагы уникалдуу, кайталангыс жөрөлгөлөрдү жоготпой калыбына келтирүүгө өбөлгө түзөт.

Экинчи бап **«Молдо Нияздын «Санат дигарасттар» чыгармасында кыргыз тилине мүнөздүү жалпы белгилер»** деп аталып, анда «Санат дигарасттар» чыгармасында азыркы кыргыз адабий тилине мүнөздүү фонетикалык, лексика-грамматикалык жалпылыктар иликтөөгө алынды.

2.1. Изилдөөнүн негизги материалдары жана методдору.

Изилдөөнүн материалы катары XIX кылымда өзүнүн чыгармалары аркылуу кыргыз жазма адабий тилинин жаралышына чоң салымын кошкон Молдо Нияздын «Санат дигарасттар» чыгармасында кездешкен кыргыз адабий тилине

мүнөздүү жалпылыктар, кыргыз тилинин түштүк-батыш диалектисине мүнөздүү тилдик өзгөчөлүктөр жана чагатай адабий тилинин фонетикалык, грамматикалык, лексикалык элементтери тандалып алынды. Алар Молдо Нияздын санаттарында кеңири кезиккен бай тилдик материалдар аркылуу аныкталды. Тактап айтканда, Молдо Нияздын «Санат дигарасттар» чыгармасындагы тилдик каражаттар жана жалпы түзүлүштөгү, өзгөчө түзүлүштөгү фактылар изилдөөнүн негизги материалы катары алынгандыгын бул изилдөөнүн башкы илимий далили катары көрсөтүүгө болот. Чыгармадагы чагатай тилинин лексикасын аныктоо максатында 1902-жылы Будапештте Венгриялык чыгыш таануучу, фольклорист И. Кунош тарабынан XV-XIX кылымдарда жалпы түрк элдери колдонгон чагатай тили осмон жана немис тилдерине которулуп, «Čagataj-Osmanisches Wörterbuch» деп аталган сөздүгүндөгү мисалдар кыргыз адабий тили менен салыштырылып, алардын маанисин ачып берүү үчүн К.К. Юдахиндин «Киргизско-русский словарь» (1985), өзбек тилинин 1941-жана 1959-жылдары басмадан жарык көргөн «Узбекско-русский словарь», тажик тилинин Я.И. Калонтаров тарабынан 1955-жылы түзүлгөн «Краткий таджикско-русский словарь», 1957-жылы жарык көргөн «Арабско-русский словарь», 2006-жылы чыккан «Арапча-кыргызча сөздүк», Х. Карасаевдин «Камус наама» (1996), Ж. Мукамбаевдин «Диалектологиялык сөздүгү» (1976) жана «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүктөрү» (1984) кеңири пайдаланылды.

Диссертациялык иштин теориялык жана методологиялык базасын түркологияда, кыргыз тил илиминде жана жалпы тил илиминде тил тарыхына, диалектилерге арналган: К. К. Юдахин (1956), Б. М. Юнусалиев (1985), И. А. Батманов (1944), Т. К. Ахматов (1959), Ж. Мукамбаев (1957), Г. Бакинова (1952), К. Дыйканов (1986) Э. Абдулдаев (1959), К. Бекназаров (1987), Б. Ө. Орузбаева (1958), С. Ж. Мусаев (2017), Т. С. Маразыков (2014), А. Биялиев (2000), Ж. Жумалиев (1983), Т. Сыдыкова (2004), С. С.Жумалиев (2015), В. В. Радлов (1882), Н. Ильминский (1865), А. Н. Самойлович (1928), С. Е. Малов (1947), А. М. Щербак (1962), А. К. Боровков (1953), Э. И. Фазылов (1966), Г. Ф. Благова (1972), Э. Р. Тенишев (1979), Э. Н. Наджип (1989), Г. Абдурахмонов (1973), Ш. Шукуров (1973), Н. Вамбери (1867), Я. Екманн (1988), Л. З. Будагов (1869), И. Кунош (1902), Ераслан, К (1993), Фуад Көпрүлү (1945) сыяктуу окумуштуулардын эмгектеринде чагылдырылган лингвистикалык илимий маалыматтар түздү.

Диссертациялык иште, негизинен, жалпы тил илиминдеги, түркологиядагы жана кыргыз тил илиминдеги илимий-теориялык корутунду-тыянактарга таянуу менен, изилдөөнүн көздөгөн максатына, алган багытына, мазмун-натыйжасына жараша лексикографиялаштыруу, топтоо, статистика, интерпретациялоо, байкоо жүргүзүү, транформациялоо, системалаштыруу, салыштыруу, сыпаттоо, формалдаштыруу, моделдештирүү, индукция, дедукция, анализ, синтез,

тектештирме-тарыхый, тарыхый-этимология методдору жана зарылдыгына жараша жалпылоо методдору колдонулду.

2.2. Молдо Нияздын өмүрү, чыгармачылыгы жана анын «Санат дигарасттар» чыгармасында тилдик таасирлер маселеси.

Молдо Нияздын өмүрү, чыгармачылыгы жана анын тилинин калыптанышына таасир эткен тилдик факторлор тууралуу маалыматтар берилди.

Молдо Нияз – кыргыз тили, адабияты, тарыхы жана маданиятында өлбөс-өчпөс орду бар инсан. Ага тийиштүү маалыматтар мурдараак жыйналып, иликтенип колго алынбаганына карабастан, акын элдин эсинен чыккан эмес. Антсе да, Молдо Нияз акындык өнөрдү кандай шартта, кимден өздөштүргөндүгү белгисиз. Арийне, болочок акындын табият тартуулаган шыгынын тутанышына алгач салым кошкон энеси болсо керек деген пикирлер бар. Анткени анын энеси сөзгө чечен, ырга шыктуу, ашкан кошокчу болгон дешет [Жээнбаев, 1997: 48.].

Акын жазган ырлардын табият белгилерине караганда, анын чыгармачылык өнөрү оозеки чыгармачылыктан жана салттуу акындык поэзиядан азыктанган сыяктанат. Бул белгилерди акын көркөм сөз өнөрүн аздектеп, аны кылдат иликтеп жазган төмөнкү ыр саптарынан даана байкоого болот. Мисалы:

Сөз маанисин билгендер,
Сөздүн пири булбулдай.
Сөз маанисин билбесе,
Согум чалыш дүмбүлдөй.
Ыр маанисин билгендер
Ашык балант дилгирдей [М.Н. 52-б.].

Кол жазмаларындагы диний маселелерди чагылдырган жана турмуш-тиричиликке байланыштуу иран-араб тилдеринен кабыл алынган сөздөрдүн кеңири орун алышынан, анын поэтикалык таланты медрседе окуп жатканда жазма поэзиянын таасиринен улам калыптанган деп эсептөөгө болот. Молдо Нияздын медреселерде билим алышына атасы Эрназардын, агасы Молдо Пирназардын салымы чоң болгон [Жээнбаев, 2001: 97.]. Тактап айтканда, Молдо Нияз алгач агасы Молдо Пирназардан арапча үйрөнүп, диний китептерди өздөштүрүп, сабаттуулукка ээ болгон. Анын окууга болгон кызыгуусун, жөндөмүн сезген агасы Жусупали аны Кокондогу, Кашкар шаарындагы диний медреселерде окутат. Орто кылымда Кашкар шаары илим-билимдин, маданияттын борбору болуп тургандыктан, ал жер Молдо Нияздын тилинин калыптанып, өнүгүшүнө бир топ салым кошот. Тактап айтканда, акын ал жерден арапча окуганды, өзүнүн оюн кагазга түшүрүп жазганды өздөштүргөндүгү, анын «Санат дигарасттар» чыгармасындагы ыр саптарынан ачык байкалат. Мисалы:

Ай гарибибейнава
Мүшкүл мариз, бейдава
Падышахи хакийкый
Саңга берди бейнава.
Давасыз дарт – шахикый
Акыретнин азабидин
Көнгиллари кирдур
Худайым бирдур
Кудурат билан
Экки дүнйа айлади
Ауал адам атаны
Бинаа айлади.
Сабапкари Азазил
Сагыр, кабир, бандалар

Яраткан ул ягона   Күнах айлади [М. Н. 16-б.].

Молдо Нияз өз кезегинде абдан билимдүү, кадырлуу инсан богон. Ал Кытай, Анжиян, Аркадагы кыргыз калкына барып, хан ордосунда эл башкарган бийик даражадагы журт башчылары менен жакшы мамиледе болгондугу жөнүндө маалыматтарды да анын чыгармаларынан кезиктирүүгө болот:

Баары журтту аралап,
Жакшыларды көп көрдүм.
Башы: Токмок, Чүй, Талас,
Кетмен –Төбө, Суусамыр,
Кочкор, Жумгал, Ат-Башы,
Алай менен Анжиян,
Азизи көп Наманган,
Паитахтуу Маргалаң
Жакшыларды көп көрдүм.

Арка журттун ичинде
Абдандарды көргөнмүн.
Жантай баатыр баласы
Шабдандарды көргөнмүн.
Ат-Башынын чет-түбү
Арпасыны көргөмүн.
Айбаты улук Кытайдын
Шарфасыны көргөмүн.
Кашкардын үстү гүлбакта
Ордосуну көргөмүн [М. Н. 16-б.].

Жогорудагы ыр саптарында белгиленгендей, Молдо Нияз Кыргыз жергесинин аймагынан тышкары Маргалаң, Кашкар, Каратегин, Анжиян, Наманган сыяктуу коңшу элдерди кыдырып, ал жерлерде билим алышы, анын дүйнө көз карашына, чыгармачыл өнөрүнүн калыптанышына жана жазган кол жазма чыгармаларынын тилине таасирин тийгизген.

2.3. Молдо Нияздын «Санат дигарасттар» чыгармасынын топтолуш, иликтениш таржымалы. XIX кылымдагы жазгыч акындарыбыздын эмгектери көбүнчө диний мазмунда болгондуктан, кеңеш өкмөтү мезгилинде социалисттик идеологиянын жол-жоболоруна карама-каршы келип, ошол кездеги тоталитардык идеологиянын таасири менен андай чыгармаларды өрттөп, жок кылууга аракеттер жасалган. А түгүл, алардын эмгектерин жыйноого, жарыялоого мүмкүнчүлүк түзүлбөй, тыюу салынган. Бирок ага карабай, жогоруда аталган жазгыч акындарыбыздын эмгектерин эл оозунан жыйноо, жазуу иштерин жүргүзүүгө аракет жасашкан кийинки жылдардагы бир топ окумуштуу-тилчи жана адабиятчылар XX кылымдын жарымында заманчыл акындардын чыгармаларын идеялизациялаган окумуштуулар катары саясий жактан айыпталып, репрессияланган. Маселен, Молдо Кылычтын өмүрү жана чыгармачылыгы тууралуу биринчилерден изилдеген Тазабек Саманчинге саясий күнөө тагылып, куугунтукка кабылган. Мындай жагдай жаңыдан калыптанып келе жаткан кыргыз адабият таануусуна чоң тоскоолдук кылган.

Ушул сыяктуу эле дагы бир жазгыч акыныбыз Казбек Мамбетиминдин өз колу менен жазган чыгармалары сакталган эмес. Бирок ошондогу замандын кыйынчылыгына карабай, анын талантына баа берип, көп жылдар бою Казбектин ырларын жыйнаган Болотбек Исабеков Казбек Мамбетиминдин топтолгон ырларын 1986-жылы КР УИАсына өткөргөн [Көлбаева, 2005, 4-б.].

Жогоркудай жазгыч акын катары учурунда элге таанылып, атактуу болгон акындарыбыздын дагы бири – Молдо Нияз. Анын тарыхый окуяларга арналган көлөмдүү кол жазма дептерлерин жана каттарын академик Б. М. Юнусалиев КР УИАнын кол жазмалар фондусуна өткөргөндүгү үчүн кызматынан алынып, бир топ куугунтук көргөнү, кагаз бетинде болбосо да, эл оозунда айтылып жүрөт. Бирок ушундай кыйынчылыктарга карабастан академик Б. М. Юнусалиев Молдо Ныяздын «Санат дигарасттар» чыгармасына өз убагында өтө жогору баа берип, биринчи жана экинчи кол жазмасын 1951, 1962-жылдары таап, КР УИАнын Тил жана адабият институтунун алдындагы Кол жазмалар фондусуна өткөргөн. Үчүнчү кол жазма китебин академик А. Эркебаев Алай районундагы Жайылма деген кыштагынын тургуну А. Азимовдон алып, 1988-жылы 17-октябрда кол жазмалар фондусуна [147-инвентар] тапшырган. Антсе да, элдик оозеки маалыматтар боюнча, акындын дагы төрт кол жазма китеби кытайлык, өзбекстандык, тажикстандык кыргыздарда болушу ыктымал деген божомолдор бар. Андыктан кыргыз тилинин тарыхый өзгөчөлүктөрүн сактаган кыргыз жазмасынын мурунку үлгүлөрүнүн түп нускаларын эл арасынан жыйноо, аларды көчүрүп жазуу, аны муундан-муунга өткөрүү, ошондой эле мурда көчүрүлгөн кол жазмаларды улуттук рухий дөөлөт катары сактап, бапестөө иштерин тынымсыз жүргүзүү зарыл. Себеби мындай улуу инсандардын жараткан улуу мурастары азыркы күндөгү тилибиздин, адабиятыбыздын, маданиятыбыздын, тарыхыбыздын кайталангыс жазма булагы болуп саналат. Андай жумуштар XV-XIX кылымдарда кыргыздар колдонгон китептердин репертуарын жана алар окуган китептердин тегин, өткөндөгү сабаттуу кыргыздардын илим-билимин, көркөм адабий табитин аныктоого болот. Ал китептер кыргыз тилинин тарыхый жазма эстелиги болгондуктан, аларга текстологиялык, герменевтикалык багытта изилдөөлөрдү жүргүзүүдө баалуу булак болуп бере алат.

2.4. Молдо Ныяздын «Санат дигарасттар» чыгармасында кыргыз адабий тилине мүнөздүү фонетикалык жалпылыктар. XIX кылымга таандык Молдо Ныяздын кол жазмалары жергиликтүү тилде жазылса да, анда азыркы кыргыз адабий тилинин нормасына мүнөздүү жалпы тилдик элементтер толук сакталгандыгы ачык байкалат. Маселен, үндүү тыбыштар боюнча Молдо Нияз ичкилик говорунун өкүлү болгондуктан аталган говорго мүнөздүү ичке, уччул [ə] фонемасын (мунун созулмасы да бар) жана эринчил дифтонгуларды эске албаганда, азыркы кыргыз адабий тилинин негизин түзгөн үндүү фонемалардын системасы (сегиз кыска: а, э, и, ы, о, ө, у, ү жана алты созулма: аа, ээ, оо, өө, үү, уу үндүү тыбыштар) акындын кол жазмаларында толук кездешет. Бул фонемалардын үч түрдүү принципте – тилдин, эриндин катышына, жаактын ачылышына карата жасалыш жана айтылыш кубулуштары боюнча да кыргыз адабий тилинен айырмаланган бөтөнчөлүктөр кол жазмада байкалбайт. Мисалы, Молдо Ныяздын «Санат дигарасттар» чыгармасында эринге карата эринчил үндүүлөр: о, ө, у, ү, оо, өө, уу, үү; эринсиз үндүүлөр: аа, ээ, ы, и, аа, ээ; тилге карата жоон үндүүлөр: а,

ы, о, у, аа, оо, уу; ичке үндүүлөр: э, и, ө, ү, ээ, өө, үү; жаакка карата кең үндүүлөр: а, э, о, ө, аа, ээ, оо, өө; кууш үндүүлөр: ы, и, у, ү, уу, үү кездешет.

Үндүү тыбыштардагы мындай жалпылыктарга байланыштуу чыгармада алардын тил күүсүнө жана эрин күүсүнө карай ээрчишүү мыйзамы (сингармонизм) да күчтүү сакталган. Ал тургай, айрым кабыл алынган иран-араб сөздөрү да кыргыз тилинин үндөштүк мыйзамына багындырылган. Мисалы: **ادا** – *ада,* **اباد** – *абад,* **اباق** – *абак,* **ازادا** – *азада,* **اجاپ** – *ажап,* **اواز** – *аваз,* **ادالات** – *адалат,* **اداماتا** – *адамата,* **ادامزادا** – *адамзада* [Молдо Нияз, 1993: 175.].

Ал эми үнсүз тыбыштар боюнча, айрым бир жергиликтүү тыбыштык өзгөчөлүктөрдү эске албаганда, Молдо Нияздын «Санат дигарасттар» чыгармасында колдонулган үнсүздөр системасы толугу менен азыркы кыргыз адабий тилинин нормасына дал келет. Алсак, аталган чыгармада бардык кыргыз тилине тең орток, тактап айтканда, кыргыз тилинин үч диалектисине жана анын говорлоруна) үнсүздөр системасындагы жалпылыкты түзгөн 20 тыбыш (б, г, д, ж, з, й, к, л, м, н, ң, р, в, п, с, т, ф, х, ч, ш) орун алган. Мисалы, кыргыз говорлорун классификациялоодо [н] тыбышынын сөз башында сакталып же түшүрүлүп айтылышы негизги классификациялык белгилердин бири катарында каралып жүрөт [Юнусалиев, 1985: 146.]. Анткени [н] тыбыш кээ бир кыргыз говорлорунда сөз башында сакталып айтылса, экинчи бир говорлордо түшүрүлүп айтылары бул тууралуу изилдөө иштери жүргүзүлгөн айрым бир эмгектерде белгиленген. Маселен, Г. Бакинова, С. Кондучалова, С. Сыдыковдор: «Чүй боюндагы Калинин районунда туруучу адигине уруусунда, Ат-Башы, Нарындагы сарыбагыштарда, Ысык-Көл өрөөнүндөгү кайсы бир уруулардын сүйлөгөн сөздөрүндө *айза, айса, аркы, асаат* болуп сөздүн башындагы [н] тыбышы түшүп калып айтылат», – деген пикирлерин билдиришкен [Бакинова, 1959:128.]. Бул жагынан алганда, «Санат дигарасттар» чыгармасында [н] тыбышы сөз башында туруктуу сакталып айтылат. Себеби Молдо Нияз жашаган ичкилик говору аталган тыбышты сактап айтуучу говорлордун тутумуна кирет. Мисалы: **نازكچلق** – *назикчилик,* **نارى** – *нары,* **نساپ** – *нысап,* **نارن** – *нарын,* **نابت** – *набат,* **نار** – *нар ж.* б. [Молдо Нияз, 1993: 175.]. Аталган тыбыш *не* деген сурама ат атооч жана ал айкашып түзүлгөн *не-мине, не-чалар, не-тарсан* сыяктуу конструкцияларда, иран тилинен кабыл алынган *на-* префикси уланган сөздөрдө жана иран-араб тилдеринен кабыл алынган сөздөрдүн башында да туруктуу сакталган. Мисалы: **نايساپ** – *найсап (нысапсыз);* **ناقابل** – *накабыл (кабыл эмес);* **ناميحرىم** – *намехрим (мээримсиз);* **ناحالدور** – *нахалдур (алсыздар);* **ناحاسولدور** – *нахасулдур (маанисиздер);* **نمنه** – *немине?;* **نچالار** – *нечалар ж.б.*[Молдо Нияз, 1993: 175.].

Мындай көрүнүш акындын «Санат дигарасттар» чыгармасында [с], [з] тыбыштарынын колдонулушунда да байкалат. Алсак, [с], [з] тыбыштарын алмаштырып колдонуу, же ашыра [з], же [с] чылдык акындын говоруна (ичкилик) мүнөздүү көрүнүш эмес. Ошондуктан Молдо Нияздын санаттарында [с], [з] тыбыштарынын колдонулушу азыркы кыргыз адабий тилинин нормасынан

өзгөчөлөнбөйт. Мисалы: *زور – зор, زار –зар, زالم –залым, ولوم –уулум,زار – заар, زبينات – зыйнат; سوو – суу, سيل – сеил, سولتو – солто, سارباغش – сарбагыш, ساياق – саяк, سارو – саруу, سولو – сулуу ж.б.* [Молдо Нияз, 1993: 175.]. А түгүл, академик Б. М. Юнусалиев сөздө бул [с-з] тыбыштарын алмаштырып колдонууну туура чечүүдө түштүк-батыш (ичкилик) диалектисине ориентация алуу керек экендигин эскерткен [Юнусалиев, 1985: 346.].

2.5. Молдо Нияздын «Санат дигарасттар» чыгармасында кыргыз адабий тилине мүнөздүү морфологиялык белгилер. Молдо Нияздын «Санат дигарасттар» чыгармасында азыркы кыргыз адабий тилине мүнөздүү морфологиялык белгилер иликтөөгө алынды. Анда акындын санаттарында адабий тилге мүнөздүү болгон атооч сөздөрдөгү жөндөмө, таандык, жак жана сөз түркүмдөрүнүн маанилерине жана грамматикалык формаларына карай топторго бөлүнүшү, жасалышы, этиштин категорияларына мүнөздүү болгон жалпы кыргыз адабий тилинин грамматикалык белгилери басымдуулук кылары аныкталды. Мисалы: 1) Молдо Нияздын говоруна мүнөздүү үчүнчү жактын таандык мүчөсү уланганда атооч сөздөр атооч, илик жөндөмөсүнөн башка төрт (барыш, табыш, жатыш, чыгыш) жөндөмөдө өзгөчө жөндөлсө (жериге, жерини, жериде, жериден), андай жак таандык мүчө уланбаганда адабий тилибизде жөндөлгөндөй эле жөндөлүп, айырмачылыктар байкалбайт.

Казды жетип карматкан,
Карчыганын канаты.
Айта берсем түгөнбөйт
Даткайымдын санаты.
Тоо менен жолду бутпарас,
Бүтүп алды дафтарга.
Жакын кылды зыбырга,
Салат машгүл оюнга

Алтындан экен ийиги,
Айбартуу экен эшиги.
Күмүштөн экен бешиги,
Күндө жыйын эшиги
Он сегиз миң ааламды,
Асманда азиз жаратты.
Арши күрс, лаухукаламды
Өзү калкка жаратты [М. Н., 175-б.].

Бул ыр саптарындагы төл сөздөр менен бирге башка тилдерден кабыл алынган сөздөрдүн катар колдонулушуна карабастан, жөндөмө мүчөлөр бирдей жөндөмө категориясына тиешелүү азыркы кыргыз адабий тилинин нормасын сактап уланган. Мисалы: *دافتارغا – дафтарга, زبيرغا – зыбырга, قازدى – казды, قارچيغانين – карчыганын, داتقايمدين – Даткайымдын, التيندان – алтындан, قوموشتون – күмүштөн, قوندو – күндө,الامدى – ааламды* [Молдо Нияз, 1993: 175.].

2) Кыргыз адабий тил көрүнүшүнө жатпаган этиштин экинчи жагынын жекелик сылык түрүнүн жакталышында түштүк говорлордун бардыгына мүнөздүү форма катары адабий тилдеги -*ңыз* формасы менен катар же анын ордуна кыска -*ың* формасынын колдонулушу эсептелет. Мындай форма көркөм адабиятта каармандардын сүйлөгөн сөзүндө гана кезигип, автордук баяндоого дээрлик мүнөздүү эмес. Молдо Нияздын «Санат дигарасттар» чыгармасында автордук баяндоо басымдуулук кылат. Бирок жогоруда сөз болгон бул (-*ың*)

форма акындын говоруна (ичкилик) мүнөздүү болгонуна карабастан, анын санаттарында жолукпайт.

3) Тыбыштык тутуму боюнча кыргыз адабий тилинен айырмаланган айрым **ايدي**– *эде,* **ايدى** – *эди* сыяктуу көмөкчү этиштерди жана **حام** *–хам,* **قى** *– ки* деген кызматчы сөздөрдү акындын жергиликтүү өзгөчөлүгүн көрсөткөн белги катары кароого болот. Бирок «Санат дигарасттар» чыгармасындагы мындай морфологиялык өзгөчөлүктөр сан жагынан алда канча аздык кылат.

2.6. Молдо Нияздын «Санат дигарасттар» чыгармасында кыргыз адабий тилине мүнөздүү лексикалык жалпылыктар. Молдо Нияздын санаттарында кыргыз адабий тилине мүнөздүү лексикалык топтор иликтөөгө алынды. Анда айрыкча, адабий тилге жана анын говорлоруна мүнөздүү болбогон сөздөр, коңшу элдердин тилдеринен кабыл алынып, алардын айрымдары түштүк диалектилерде толук өздөштүрүлүп кеткен: **قيسيل** *– кәсәл,* **قاتا**– *кәттә,* **اسيل** *– асәл,***ساغىر** *– сагыр,* **باليىت**– *бәләнт,* **پاس** *– пәс,* **قالا**– *кәллә,* **تاغى** *– тәги,* **غوس** *–гөш,* **قوتوز**– *котоз,* **موش** *– муш,* **تويا** *– түйа,***باحار** *– бахар,* **غالا** *– гала,* **قانديق وروق** *– кандек өрүк* сыяктуу лексикалык өзгөчөлүктөр менен бирге диалектилердин башын кошуп турган жалпы элдик мүнөздөгү: **سو** *–суу,* **بال** *– бал,* **قانت** *– кант,* **قوروت** *– курут,* **نابات** *– набат,* **اراق** *– арак,***سوت** *– сүт,* **توز** *– туз,***اش** *– аш,* **قوروچ** *– күрүч,* **ايران** *– айран,* **قىمز**–*кымыз,* **چوچوق**– *чучук,* **اق بوداي**– *ак буудай,* **قورداق**– *куурдак,* **ساندىق**–*сандык,* – **قازان** *казан,* **بيىق** *– ийик,* **قايچى** *– кайчы,* **توقابا** *– тукаба,* **باشتىق** *–баштык,* **جاستىق** *– жастык,* **چىراق**– *чырак* [Молдо Нияз, 1993: 175.] сыяктуу лексикалык элементтер басымдуулук кылары аныкталды. Айрыкча, күндөлүк турмушка байланыштуу заттардын, түшүнүктөрдүн аттарын, сын-сыпаттардын аталыштарын жана кыймыл-аракеттерди билгизген этиш сөздөр «Санат дигарасттар» чыгармасында миңдеп саналат. Мындай көрсөткүч, өз мезгилине байланыштуу айрым бир өзгөчөлүктөрдү эске албаганда, Молдо Нияз күндөлүк сүйлөшүүсүндө азыркы кыргыз тилинин нормасында сүйлөгөндүгүн айгинелейт.

Экинчи бап боюнча жыйынтыктап айтканда, Молдо Нияз жазып калтырган эмгектери элибиздин учурдагы тилибиздин, адабий мурастарыбыздын, маданий телчигүүбүздүн, тарыхый өнүгүүбүздүн уникалдуу эстелиги болуп эсептелет. Ошондуктан кыргыз адабий тилинин тарыхый жактан өнүгүү, өзгөрүү бөтөнчөлүктөрүн камтыган кыргыз жазмасынын өткөн мезгилдеги түп нуска чыгармаларын элден чогултуу, аларды сактап, көчүрмөлөрүн түзүү, бул эмгектерди келечекке өткөрүп берүү, аларды жалпы улуттук рухий байлык, улуттук баалуу дөөлөт сыңары кастарлап сактоо жумуштарын үзгүлтүксүз аткаруу кечиктирилгис шарт. Ушул сыяктуу аракеттер кыргыз тилинин тарыхый жазма эстеликтери тууралуу талаш маселелердин түйүнүн чечүүгө, текстологиялык, герменевтикалык багыттагы изилдөөлөрдү жүргүзүүгө баалуу булак болуп бере алат.

Иштин III бапы «Молдо Нияздын «Санат дигарасттар» чыгармасында кыргыз тилинин түштүк-батыш диалектисине мүнөздүү өзгөчөлүктөр»

деген аталышта берилип, анда Молдо Нияздын «Санат дигарасттар» чыгармасындагы жергиликтүү тилдик өзгөчөлүктөр иликтөөгө алынды.

3.1. Молдо Нияздын «Санат дигарасттар» чыгармасындагы фонетикалык диалектизмдер. Молдо Нияздын «Санат дигарасттар» чыгармасында кыргыз тилинин түштүк-батыш диалектисинин ичкилик говоруна мүнөздүү өзгөчөлүктөр кеңири орун алган. Ичкиликтердин тилиндеги башка кыргыз говорлорунан өзгөчөлөнгөн жергиликтүү айырмачылыктарды И. А. Батманов кыргыз тили менен жакын тектештиги жок карлук тобуна кирген уйгур, өзбек тилдерине байланыштырат [Батманов, 1956: 31.]. Ал эми ичкилик говорун акындын туулуп-өскөн говору катары караганда анын тилинде уйгур, өзбек тилдерине байланыштуу өздөштүрүлгөн фонетикалык, лексика-грамматикалык элементтердин учурашы толук негиздүү. Маселен, кол жазмадагы айрым сөздөрдү уйгур, өзбек тилдериндеги сөздөр менен салыштыра турган болсок, төмөнкүдөй окшоштуктар байкалат:

Кол жазмадагы сөздөр менен уйгур, өзбек тилдериндеги окшоштуктар

кол жазмада	басмадан жарык көргөн Соороновдун вариантында	өзбек тилинде	уйгур тилинде	кыргыз тилинде
Кайтмок сатмок йахши эгиз, баланд паст	кайтмак сатмак йакшы эгиз, балант пас	кайтмок сатмок йахши баланд паст	кайтмак сатмак йахши эгиз,бүюк пэст	кайтмак сатмак жакшы бийик жапыз, пас

Акындын санаттарында ушул сыяктуу уйгур, өзбек тилдеринин фонетикалык, грамматикалык, лексикалык белгилеринин туруктуу сакталганы ал тууралуу топтолгон материалдардан ачык байкалат. Анын төмөнкүдөй себептери бар. Биринчиден, нечен кылымдардан бери тажик, өзбек, уйгур элдери менен тыгыз байланышта жашап келе жаткан ичкилик кыргыздарынын тили акындын тилдик туюмунун калыптанышына түздөн-түз таасирин тийгизбей койгон эмес. Экинчиден, акындын өз диалектилик аймагында туруктуу жашашы жана чыгармалары XIX кылымдын биринчи жарымына таандык болгондугу, анын дал ушундай тилдик өзгөчөлүгүн жараткан. Себеби ал учурдагы жазма адабият, аймактык жана этностук базада өнүккөндүгү белгилүү. Үчүнчүдөн, Молдо Нияз иран-араб, чагатай тилдеринде билим алып, аларды мыкты билгендигин да буга кошумчалоого болот.

Ушундай себеп-шарттардын натыйжасында «Санат дигарасттар» чыгармасында азыркы кыргыз адабий тилинен айырмаланган төмөнкүдөй фонетикалык өзгөчөлүктөр байкалат:

а) Бир катар сөздөрдө [б] тыбышынын ордуна [v] тыбышынын айтылуусу: **داواسز** – *давасыз,* **قوانیپ** – *куваныпp,* **اوازی** – *авазы,* **داوری** – *даври,* **قویویت** – *койвойт,*

قاروانچی – карванчи; б) Сөз башында [к-г], [т-д] тыбыштарынын алмаштырылып айтыла бериши: گومان *– гүман,* گورروستون *– гөрүстөн,* غارث *–гарып,* گوناخی *– гүнахи;* دوقابا *– дукаба,* داغن *– дагын,* تاین *–таин,* تونگوز *– тоңуз;* پاتاسی *– патасы,* پشیرپ *– пышырып,* پایلاغان *– пайлаган;* в) Айрым үнсүздөрдүн сөздүн башында жана аягында айтылбай калышы: مناقي *– мынаке,* قاناقي *– канаке,* بویاققا *– буякка,* شویاققا *– шуякка ж.б.* [Молдо Нияз, 1993: 175.].

Түштүк-батыш диалектисине мүнөздүү мындай фонетикалык кубулуштар Молдо Нияздын сүйлөө стилин зарылдыгына байланыштырылган.

3.2. Молдо Нияздын «Санат дигарасттар» чыгармасында морфологиялык диалектизмдер. Акындын «өз» говоруна (ичкилик) мүнөздүү болгон жана азыркы кыргыз адабий тилинен бир топ айырмаланган төмөнкүдөй морфологиялык өзгөчөлүктөр аныкталды. Мисалы: 1) Аягы [м], [н], [ң] сыяктуу уяң тыбыштар менен бүткөн сөздөргө уланган илик, табыш жана чыгыш жөндөмө мүчөлөрүнүн башындагы [д] тыбышы алдындагы мурунчул үнсүзгө баш ийип, окшоштурулушунун (ассимиляцияланышынын) натыйжасында айрым сөздөрдө [н] тыбышына алмашып айтылат. Мисалы: ایغیمنن *– эгемнин,* جیلقینغنین *–желкеңнен,* ادامنن *– адамнын,* ارمانني *– арманны,* تاننان *– таннан ж.б.* [Молдо Нияз, 1993: 175.]. 2) Илик жана чыгыш жөндөмөлөрүнүн -нын, -дан мүчөлөрү кыскарып, -ды, -да түрүндө колдонулуп, табыш, жатыш жөндөмөсүнө окшошуп калганы байкалат: دوینودو *– дүйнөдө(н),* قیلانگدی *– кыйлаңды(н)* [Молдо Нияз, 1993: 175.]. 3) Адамдын кайсы жерге таандык экендигин көрсөтүүчү адабий тилдеги -лык мүчөсүнүн ордуна түштүк-батыш диалектисине мүнөздүү -чы мүчөсү колдонулат: *алайчы.* 4) III жак мүчөсүнөн кийин айрым жөндөмөлөрдө өзгөчөлүктөрдүн пайда болушу байкалат: *элиге, эриге, оозуга; кашыда, жериде, элиде, пайыда, жайыда, сайыда, колуда, жолуда; изини, кызыны, түнүнү, күнүнү, каарыны, баарыны; атасыдан, башыдан, колудан, нурудан.* 5) Жактама ат атоочтордун I, II, III жагы жөндөмөлөр аркылуу өзгөргөн формада колдонулат*: мениң, саңа, саңга, о, ол, ондой, онун, онон, олордон.* 6) Кыргыз адабий тилиндеги *ошол,ошо, ушул, ушу, бул* сыяктуу шилтеме ат атооч сөздөрдүн башындагы биринчи үндүү тыбышы түшүп калып, *шо,шу, шул, шол, бу* түрүндө айтылат. 7) Жалпылама ат атоочтун: *барча, хамма*, күдүк ат атоочтун: *бир хыл, баазилар* формаларында айтылуусу орун алат.

Молдо Нияздын «Санат дигарасттар» чыгармасында мындай диалектилик өзгөчөлүктөрдүн айрымдары ыр саптарында, жогоруда белгиленгендей, объективдүү тарыхый шарттарга байланыштуу колдонулса, айрымдары муун-өлчөмүн (шартка жараша кошуу же кемитүү), ырдын ыргагын сактоо максаттарына багындырылган.

3.3. «Молдо Нияздын «Санат дигарасттар» чыгармасында лексикалык диалектизмдер» деп аталган бөлүмдө жергиликтүү айырманы көрсөтүүдө лексикалык өзгөчөлүктөр маанилүү орунду ээлери аныкталды. Алсак, акындын санаттарында жалпы кыргыз элине белгилүү болгон лексиканы диалектилик сөздөр менен туюнткан учурлары арбын. Андай жергиликтүү сөздөр аталган

чыгармада айрыкча, элдин турмуш-шартына, чарбачылыгына, үрп-адатына тиешелүү түшүнүктөрдүн, нерселердин, буюмдардын, көрүнүштөрдүн аттарын атоодо байкалат. Мисалы: *бөзфурунтук* (товар, мата), *бурийа* (эски килем), *гажары* (түш. гажари – түр салынган сокмо таар), *уртук* (ат жабуу, очок жапкыч), *даш казан* (чоң казан), *дилда* (алтын, алтын акча, алтын тыйын), *жалпооч* (кооздолгон ат жабдык), *каса* (жибек кездеме), *кештелүү* (сайма), *манат* (илгери Бухарада чыгарылган түктүү кызыл кездеме), *мервет* (бермет; седеп мончок, дүр; мөлтүр, тунук), *намиян* (чөнтөк), *пештүү* (миз кетмен), *торко* (жибек кездеме), *түймөлүү* (төнөгүч), *эзар, изар* (штан), *мачтай* (буурусун, соко), *довул* (барабан), *мис* (жез), *жам* (кир жуугуч чылапчын) ж.б. [Молдо Нияз, 1993: 175.].

Ушул сыяктуу адабий тилдин баюу булактарынын бири болгон жергиликтүү тилдик материалдардын айрымдарынын адабий тилде эквиваленттери жок болгондуктан, андай диалектилик сөздөрдүн колдонулушу талапка ылайык келип, кыргыз адабий тилинин лексикалык байлыгын, аз да болсо, толуктай алган. Адабий тилде эквиваленттери жок кээ бир сөздөрдүн кыргыз тилинде туюнткан алгачкы маанилери акындын түштүк-батыш диалектисинде улам полисемантикаланып кеңейип, өтмө мааниге же таптакыр башка омонимдик мааниге ээ болгондору да аныкталды. Алсак, жалпы эле кыргыз тилинде айдын аталышы менен катар адамдардын коомдук мамилелерине ылайык берешен, жоомарт, колу ачык сапаттарын түшүндүргөн *март* сөзү (м: *Жараган мүшкүл ишиңе, Марттан жакшы бар бекен?)* кыргыз тилинин түндүк диалектисинде учурабаган, бирок түштүк диалектиде тажик тилинин таасиринен улам өздөштүрүлгөн эркек, эр, баатыр, туруктуу, кайраттуу, чыдамкай сыяктуу маанилери колдонулуп, Молдо Нияздын чыгармаларында жогорудагы сөзгө карата омонимдик катарды жарата алган. Мисалы, акындын санаттарындагы «Назари балант марттардин» ыр сабында *март* сөзү жашоо, турмуш жөнүндө кеңири ойлонгон билимдүү адамдык сапатты туюндурса, «Боларман чыккан марттардин» деген ыр сабындагы *март* сөзү мээнеткеч, эмгекчил, өзүнө-өзү тың адамдык сапатты билдирип турат. Ал эми «Ак жолборстой марттардин» деген ыр сабында бул *март* сөзү жолборстой жүрөктүү, өткүр, эч нерседен коркпогон, чечкиндүү адамдык сапаттарды билдирет. «Көөнү калыс марттардин» ыр сабында калп сүйлөбөгөн, адилет, калыс адамдык сапаттар белгиленген. «Бели каттык марттардин» ыр сабында *март* сөзү турмуштук ар кандай кыйынчылыктарга туруктуу, эрктүү, кайраты күчтүү адамдык сапаттар мүнөздөлгөн.

Ошентип, «Санат дигарасттар» чыгармасында кездешкен *март* сөзү, формалар аркылуу өзгөрүлсө да, бир түрдүү сөз түркүмүнө таандык болуп, тыбыштык түзүлүшү боюнча бири-биринен айырмаланбаганына карабастан, контексттик мааниси кеңейип, жогоруда белгиленген инсандык ар түрдүү сапаттардын жыйындысын туюндура алды.

Кыргыздын төл сөзүндө көзү кароо, сокур маанисин туюндурган *азиз* сөзү акындын санаттарында жергиликтүү тилге мүнөздүү *ардактуу, кадырлуу, кымбат, ыйык* деген сыяктуу маанилерде да колдонулат:

Кадырлы азиз бу башың,
Кара жерге коюлар [М.Н., 74-б.].
Түндүгүдөн Ай көрүп,
Бирөвдүн жалгыз азизи
Бир жерге түшүп кор болот [М.Н., 50-б.].

Ауалдан мен айтсам
Жан эгам өзүдүр йараткан.
Он сегиз миң ааламды
Асманда азиз йаратты [М.Н., 26-б.].

Молдо Нияздын санаттарында араб-иран тилдеринен кабыл алынып, адабий тилден өзгөчөлөнгөн жогоркудай сөздөр ар түрдүү семантикалык өзгөчөлүктөргө ээ болгону менен тыбыштык турпаты жагынан кыргыз адабий тилинин төл сөздөрүнө дал келет. Алар бул чыгарманын лексикасын байытуунун алгылыктуу жолу катары омонимдик катарды түзүшкөн. Андай өзгөчөлүктөр Молдо Нияздын санаттарында кеңири орун алгандыгы келтирилген мисалдардан айкын байкалат. Бул тилдик каражаттар кыргыз тилинин говорлорун салыштырып изилдөөчүлөргө маанилүү фактылык материал боло алат.

Үчүнчү бап боюнча жыйынтыктап айтканда, Молдо Нияздын «Санат дигарасттар» чыгармасынын тили менен кыргыз адабий тилинин тыбыштык системасы, грамматикалык түзүлүшү жана сөздүк тутуму жалпылыкты түзөт. Антсе да, акындын бул чыгармасы кыргыз тилинин ичкилик говорунун лексика-гамматикалык бөтөнчөлүктөрүн сактап келген XIX кылымда жазылган кыргыз элине таандык кайталангыс жазма адабий эстелиги болуп эсептелет.

Диссертациянын IV бапы «Молдо Нияздын «Санат дигарасттар» чыгармасында чагатай тилине мүнөздүү тилдик элементтер» деп аталат.

4.1. Молдо Нияздын «Санат дигарасттар» чыгармасында колдонулган араб алфавити жана чагатай жазмасын окууда жаралган кыйынчылыктар.

Молдо Нияз санаттарын чагатай жазуусунун орфографиялык принциптерине таянып, араб алфавити менен жазганы белгилүү. Андыктан бул бөлүмдүн алгачкы параграфында акындын «Санат дигарасттар» чыгармасынын кол жазма вариантын окууда аныкталган төмөнкүдөй бир топ кыйынчылыктар иликтөөгө алынып, такталды. Мисалы: 1. Араб алфавитинде бири-бирине жакын, бирок жазууда өз ара айырмачылыктары бар үнсүз тыбыштар көп болгондуктан кол жазманы окууну бир топ татаалдантты. Мисалы: ذ (зал), ز (за), ظ (зо), ض (зод); ت (та), ط (то); ح (ха), خ (хо), ه (хе); ث (са), ص (сод), س (син). 2. Чагатай жазмасынын таасиринен улам Молдо Нияздын кол жазмаларында да араб алфавитиндеги үндүүлөрдү билдирүүчү аракеттер байкалбайт. Мисалы: حقيقت – *hкикт (hакикат)* «акыйкат»; مرز – *мрз (мираз)* «мурас»; عقلى – *ʼакли (акылы)* «акылы»; علم – *ʼалм (әәлем)* «аалам» ж.б. [Молдо Нияз, 1993, 175-б.]. Мындай мезгилде сөздөрдүн мааниси контекстте туюндурулган маанилерге байланыштуу бир кыйла кыйынчылыктар аркылуу аныкталат. 3. Эгер үндүү тыбыштарды билгизген [ا], [ى], [و] тамгалар чагатай жазуусунда колдонулган болсо, мындай учурда ар бир

окурман сөздү өзүнүн эне тилине же диалектисине карай окууга туура келген. Маселен, دهزا деген сөз кыргыз тилинде «*заде*», афган тилинде «*зада*», тажик тилинде «*зода*», өзбек тилинде «*зода*» *ж.б.* түрдө окулушу шарт болгон. 4. Араб тамгаларынын астында, үстүндө коюлуучу белгилердин көп болгондугуна карабастан, анда өз ордуна коюлбай, ашыкча же жаңылыш колдонулган чекиттер алфавиттерди айырмалоодо ого бетер кыйынчылыкты жаратат. 5. Араб тамгалары сөздүн башында, ортосунда, аягында жана өзүнчө жеке тургандагысына карап, төрт түрдүү жазылгандыктан сабаттуу жазуу үчүн аларды эске бекем тутуп калууга да туура келет. 6. Араб жазмасында пунктуациялык белгилер: үтүр, чекит, ташымал сызыкча сыяктуу жана башкалар таптакыр колдонулбайт. Эгерде сөз кийинки жолго ташымалдана турган болсо, жолдун этегине сызыкча коюлбай ташымалдана берет. Мындай учурда кыргыз тилине тааныш эмес башка тилден кабыл алынган сөздөр (м: *магырып, машырык, лайлатулкадур, марзиңга ж.б.*) кезиксе, аны окуп түшүнүү кыйынчылкты жаратат. 7. Чагатай жазуусунда дифференциалдык принцип сакталбагандыктан жаңы сүйлөм, энчилүү жана жалпы аттарды ажыратууда да бир топ кыйынчылыктар жаралат. 8. Кол жазмадагы сүйлөмдөр башынан аягына чейин арасында ажырымсыз бириктирилип жазылышы, айрыкча, бөлөк тилдердин өздөштүрүлгөн сөздөрдүн аралыгын бөлүп кароого бир топ кыйынчылыктарды жаратат. 9. Акындын кол жазмалары XIX кылымда жазылгандыктан, ошол учурдан бери эки кылымдай убакыт өткөндүктөн кол жазмадагы кээ бир жазуулар бүдөмүктөнүп, аны окууда бир топ кыйынчылыктар жаралды. 10. «Санат дигарасттар» чыгармасында кыргыз адабий тилинде таптакыр кезикпеген иран-араб сөздөрүнүн көптүгү да текстти туура окууга жана сөздөрдүн маанисин адекваттуу түшүнүүгө да кыйынчылыктарды жаратат.

Арийне, чагатай жазуусунун орфографиялык принциптерине таянып, араб алфавити менен жазылган кол жазма окууда канчалык кыйынчылык келтирсе да, кыргыз тилинин фонетикалык өзгөчөлүгүн толук чагылдыра албаган кемчиликтери болсо да, Молдо Нияздын чыгармалары өз учурунда коомдук маданиятыбыздын өнүгүшүнө белгилүү деңгээлде чоң роль ойногон. Ошондуктан акындын «Санат дигарасттар» чыгармасындагы жогоркудай кыйынчылыктарга карабастан анда кездешкен чагатай тилинин элементтерин лингвистикалык жактан ар тараптуу изилдөөгө аракеттер жасалды.

4.2. Молдо Нияздын «Санат дигарасттар» чыгармасында үндүү тыбыштар боюнча чагатай тилинин элементтери. Кыргыз адабий тилинен айырмаланып, чагатай тили менен биримдикти түзгөн акындын санаттарындагы төмөнкүдөй үндүү тыбыштар конкреттүү иллюстративдик материалдардын мисалында иликтөөгө алынды. 1) Эринсиз үндүүлөрдүн ичинен кыргыз диалектилерин сан жагынан айырмалап турган уччул [ә] тыбышы «Санат дигарасттар» чыгармасында сөздүн бардык муундарында учурап, азербайжан,

түркмөн, уйгур, татар, башкыр, өзбек, тажик, казак тилдери сыяктуу сөздүн маанисин өзгөртүүчү касиетке ээ экендиги аныкталды. Мисалы:

фیزیلباشقافیرقلابولوت *1) Кызыл баш кафир кал болот,*
سوقوروساسايبولوت *Суу куруса сай болот* [М.Н., 51-б.].
لمنىن جولون قاال دءغءن *2) Илимнин жолун кал деген*
سولوقتونجولونحالداگن *Соолуктун жолун хал деген* [М.Н., 37-б.].
ايتىلباىقالبىنوبوز *3) Айтылбай калды сөзүбүз,*
رماندا‌قالدىوزوبوز *Арманда калды өзүбүз* [М.Н.,132-б.].
فارا قالام اق قاغاز *4) Кара калам, ак кагаз*
حاندارد‌ىن شىن بوتوپ *Хандардын ишин бүтүрүп* [М.Н., 48-б.].

Мында биринчи сапта *кәл* //ад. т. «таз», экинчи сапта *кәл* //ад. т. «илим», үчүнчү сапта *кал* // этиш сөз. Ал эми адабий тилдеги *калам* деген этиш сөзүнө үндөш келип, сөздүн маанисин өзгөртө алган [ә] фонема төртүнчү сапта *кәләм* формасында колдонулуп, адабий тилдеги жазуу куралын түшүндүргөн. Бирок [ә] тыбышынын араб алфавитинде атайын алынган графикалык белгиси жок болгондуктан жазууда [а] тыбышынан айырмаланбайт. Натыйжада, «Санат дигарасттар» чыгармасында ا (алиф) тамгасы каткалаң үнсүздөр менен келгенде жоон [а], уяң үнсүздөр менен келгенде ичке [ә] болуп окулат. Мисалы: [а] **ازامات** – *азамат*; **قراب** – краб (карап); **بلانك** – *блан* (балаң); **مرتدادى** – *мртдарды* (марттарды); [ә] **ارجانى** – *әрчәни* (арчаны); **ايتيب** – *әйтип* (айтып), **تاكى جوق** – *тәги жок (теги(аягы) жок);* **بل اكا** – *бләгә* (балээге) [Молдо Нияз,1993: 175.]. 2) Чагатай тилинде [а-о] тамгалары биригип, араб алфавитиндеги آ(алиф) тамгасы менен белгилениши Молдо Нияздын «Санат дигарасттар» чыгармасынан да байкалды. Ал (آ(алиф)) [о] тыбышына караганда [а] тамгасына туура келет. Бул آ(алиф) тамганы кыргыз тилине салыштырганда артикуляциялык жагынан бир аз эриндешкен ачык [о] сыяктуу айтылганы менен, ал тыбыш [а] фонемасынын эле дублети экендиги аныкталды. Бирок араб графикасы менен жазылган сөздөрдө آ (алиф) тамгасы аркылуу бир түрдүү жазылганы менен, чыгарманы окуганда алар дублеттерди пайда кылган. Мисалы: *آدم – одам // адам; آل – ол//ал; آنداي – ондой//андай; آنآن – онон//андан; آنون – онун //анын, آلآر – олор//алар ж.б.* [Молдо Нияз, 1993: 175.].

Натыйжада, [а] фонемасынын [о] түрүндө жазылышы адабий тилдин баштапкы элдик нормасын өзгөртүп, түштүк диалектилердин айрым говорлорун башка диалектилерден алыстатып жиберген. 3) Молдо Нияздын кол жазмаларында кыргыз адабий тилиндеги эч бир тамга менен берүүгө да, жөндөп айтууга да мүмкүн болбогон араб алфавитиндеги алкым менен айтылуучу ع – (айн) тыбышы орун алган: **عملين** – *'млин ('әмәлин);* **عمل** – кыр. адаб. *амал* // түш.б.д. *әмәл*; **علمنن كانى** – *'лмнин ('илимнин) кәни;* **علم** – кыр. адаб. жана диал. *илим;* **عاقل** – *'ақл ('ақыл);* ар. **عقل** – кырг. адаб. жана диал. *акыл;* **عيبه** – *'иби ('айыбы);* **عيب** – кырг. адаб. жана диал. *айып* [Молдо Нияз, 1993: 175.]. Аталган (ع – (айн)) тамганы кыргыз адабий тилиндеги тыбыштар менен алмаштырууга мүмкүн болбогондуктан, анын ордуна сөздүк түзүүчүлөр түрдүүчө белгилерди коюп, же

ар башка тыбыш менен алмаштырып келишкен. Мисалы: *таъзим, та,зим, т'азим, тагзим, таазим.* Бирок «Санат дигарасттар» чыгармасында жана чагатай тилинде кездешкен ع– (айн) тыбышы кыргыз адабий тилинде колдонулбагандыктан оозеки тилде эч бир из калтыра алган эмес. 4) Чагатай тилинде биринчи муундан башка муундарда [у], [ү] тыбыштардын *tagarçuk* «куржун», *alduk* «алдык», *kəldük* «келдик», *aldur* «алдыр», *kəstür* «кестир», *algu bergü* «алыш-бериш, соода», *çatlaguç* «чайнагыч, сагыз», *yelpigüç* «желпигич», *taŋ atku[n]ça* «таң атканча жана таң атканга чейин», *kəlgünçe* «келгенче», *çapgun* «чапкын», *toymagur* «тойбос, соргок» , *yatgur* «жаткыр», *yətkür* «жеткир», *tirgüz* «тирилт», *açuk* «ачык», *kəsük* «кесик, сынган», *yitür* «житир» ж.б. сыяктуу болуп айтылышы Молдо Нияздын аталган чыгармасында да көп кездешет. Мисалы: **التون** – *алтун (алтын),* **حاتون** – *хатун (катын),* **مالوم** – *малум (маалим),* **اغالاروم** – *агаларум (агаларым),* **اليرلور** – *айрылур (айрылыр),* **قالولر** – *калур (калар) ж.б.* [Молдо Нияз,1993: 175.].

Ушундай эле көрүнүш Молдо Нияздын санаттарында созулма үндүүлөрдө да байкалат. Алсак, араб алфавити менен жазылган «Санат дигарасттар» чыгармасында созулма үндүүлөрдү белгилөө үчүн өзгөчө белгилер алынбагандыктан, алардын колдонулушу төмөнкү тыбыштык тизмектердин өзгөрүшү менен түшүндүрүлөт. 1) Диалектилерде колдонулуучу созулма [əə] тыбышы Молдо Нияздын кол жазмаларында араб алфавитиндеги ا (алиф) тамгасынан кийин алкым менен айтылуучу ع – (айн) тыбышынын катар келишинде байкалат: **ماع□لم** –*мəəлим,* **باع□زىلاردىن** – *бəəзилардин,* **بالاع□سى** – *балəəси ж.б*. [Молдо Нияз,1993: 175.]. 2) Созулма [аа] нын ордуна көмөкөйчүл [خ] (h спиранты) тамгасы орун алган: *захар* (ир. *зəhр*) кырг. т. *заар «уу»*, түшт. диал. *зəəр,* (өзб. *заhар*, ир. *заhр*); *сахар* (ар. *саhар*) кырг. т. *саар* «таң салган кез» ж.б. [Молдо Нияз, 1993: 175.]. 3) «Санат дигарасттарда» кыргыз адабий тилиндеги эриндүү үндүүлөрдүн созулма түрү менен алардын ордуна тарыхый ареалы жагынан байыркы түрк тилдеринде колдонулган [г / к] формалары кездешет: **تورلوق** – *түрлүк,* **ال□ىق** – *эллик,* **ولوق** – *улук,* **قات□ىق** – *каттык ж.б.* [Молдо Нияз, 1993: 175.]. 4) Байыркы кыргыз жана орток түрк тилдеринин таасиринен улам жаралган чагатай тилиндеги чормогой [w] дифтонгу «Санат дигарасттар» чыгармасында арабдын ا (алиф) жана و (*вав*) тамгаларынын катар келишинде байкалат. Мисалы: بتشكن جاودون – *бтшикн жодун (беттешкен жоwдун);* تاودون باشينه الا – *башыны Ала тодун (тоwдун);* سوقشور ساودون سايدة – *(суксур суwдун сайыда)* [Молдо Нияз,1993: 175.].

Ал адабий тилде жана дифтонгулар колдонулбаган башка кыргыз говорлорунда эриндүү созулма үндүүлөргө (оо, өө, уу, үү) туура келет. 5) Эки үндүүнүн ортосунда байыркы [ي] (й) тыбышынын түшүрүлбөй айтылышына байланыштуу созулма үндүүнүн арасында трифтонг менен йотт пайда болгон: **تويعدع** – *түйəдə;* **دونويعدع** – *дүнүйəдə ж.б.*

Акындын чыгармасында кездешкен мындай фактылар, биринчиден, араб тилинин тыбыштык өзгөчөлүктөрүнүн таасири болсо, экинчиден, чагатай тилиндеги жазма поэзиянын таасиринен улам жаралгандыгы аныкталды.

4.3. «**Молдо Нияздын «Санат дигарасттар» чыгармасында үнсүз тыбыштар боюнча чагатай тилинин элементтери**» деп аталган бөлүмдө чагатай адабий тилине мүнөздүү үнсүз тыбыштар иликтөөгө алынды. Мисалы: 1) Адабий тилге мүнөздүү болбогон көмөкөйчүл [h] «Санат дигарасттар» чыгармасында кеңири колдонулат. Ал арабдын [ح] тамгасы менен белгиленип, иран-араб тилдеринен кабыл алынган сөздөрдүн бардык позициясында кездешет. Мисалы: حورلار – *хурлар,* حوماتداسان –*хурматдасан,* حالال – *халал,* زاحار – *захар,* ساحار – *сахар,* شاحيدين – *шахиддин,* كاحرتني – *кахрини,* زاخريني – *захарини,* باديشاح – *падышах,* كانداح – *кандах ж.б.* [Молдо Нияз,1993: 175.]. [Н (h)] тыбышы кыргыз адабий тилинде жана анын түндүк говорлорунда сөздүн башында жана аягында түшүрүлүп айтылат. Мисалы: *ар, ак, алал, арам, ажы, өкүмөт, өкүмү, үрлөр, уриат, өкүмдар, акийкат, ар кандай ж.б.* 2) Кыргыз адабий тилиндеги [х] тыбышы кол жазмада араб алфавитиндеги ح (ха), خ (хе) тамгалары аркылуу эки башка жазылганы менен, кыргыз тилиндеги бир эле [х] фонемасын билдирип, иран-араб лексикасынан оошкон сөздөрдө толук сакталат. Маселен: حام – ир. *хам* (кырг. т. *жана, дагы*); حام□ا – ир. *хамма // һәмме* (кырг. т. *бардык, бүт, бүткүл, баары*); شاحايا – ир. *шахая* (кырг. т. *иштейди ача турган. «иштей»* – арабдын *«иштиха»* дегенинен өзгөргөн, кыргыз тилинде *«тамакка көңүл чабуу, аш жегиси келүү»* маанини берет; دبربح – ир. *дарах* (кырг. т. *дарак*); سالح – ар. *салых* (кырг. т. *таза, жакшы*) ж. б. [Молдо Нияз, 1993: 175.]. 3) Кабыл алынган сөздөрдө [ф-п] тыбыштары сөздүн бардык позицияларында сакталып айтылат жана алар айрым учурларда стилдик максатка ылайык алмаштырылат: **پولدو بري** – *пулду бриб (пулду берип);* **پيغمبر** – *пиғмбр (пайғамбар);* **فرشتا** – *фршта (паришта);* **فل** – *фил (пил).* 4) Кыргыз адабий тилинде сөздүн ортосунда гана жолугуучу терең түпчүл [гы] тыбышы арабдын غ (*Ғойн*) тамгасы менен белгиленип, иран-араб лексикасынан кабыл алынган сөздөрдүн башында кездешет: **غريب** – ар. *ғрыб (карып);* **غزات** – *ар. ғзат (қазат).* 5) Сөз башында [ж] тыбышынын ордуна бир нече сөздөрдө [й] тыбышы колдонулат: **ياراتقان** – *йараткан,* **يوقدور يالغانغا** – *йокдур йалганга ж.б.* 6) Кол жазмада кыргыз тилиндеги [ң] тыбышы чагатай тилиндегидей эки тамганын [**نک**] (нун жана каф) бирге жазылышы менен [нг] белгиленет: **يورتنگ** – *йуртынг* (журтуң), **مانگدای** – *мангдай* (маңдай). 7) Сөз ичинде үнсүз тыбыштар геминацияга учурап айтылат: **بعلات** – *беиллат,* **حاتىق** – *хаттык,* **ساراب** – *сарраб,* **ايار** – *аййар,* **غايار** – *гаййар* ж.б. [Молдо Нияз, 1993: 175.].Чагатай жазуусу аркылуу иран-араб лексикасынан кабыл алынган жогоркудай (лл, йй, рр, мм, кк, хх, сс,чч, бб, фф, тт, нн, дд, вв) геминанттар жана кыргыз адабий тилинен айырмаланган табияты башка үнсүз тыбыштар Молдо Нияздын санаттарынын тыбыштык системасын байыткан. Ал эми акындын санаттарында чагатай тилинин негизги нормативин түзүп турган үнсүз

тыбыштардагы жогоркудай өзгөчөлүктөр ошол доордогу чагатай жазуусунун таасиринен улам болсо керек деп айтууга болот.

4.4. «Молдо Нияздын «Санат дигарасттар» чыгармасында чагатай тилинин морфологиялык элементтери» деген бөлүмдө аталган чыгармада чагатай тилинин таасиринен жаралган грамматикалык элементтер да арбын экендиги аныкталып, аларга иликтөө иштери жүргүзүлдү. Атап айтсак, «Санат дигарасттар» чыгармасында чагатай тилине мүнөздүү төмөнкүдөй грамматикалык элементтер байкалды. Мисалы: 1) барыш жөндөмөдө экинчи жана үчүнчү жак мүчөсүнөн кийин улана турган адабий тилдеги -а, -на мүчөлөрүнүн ордуна -га мүчөсүнүн колдонулушу: *дардиңга, дадинга, марзиңга, арзиңга, сөзүңга, өзүңга, кашыга*; 2) табыш жөндөмөнүн өзгөчө жөндөлүш формасынын болушу: *ашыны, балдарыны, баласыны, баарыны, башыны, белини*; 3) жатыш жөндөмөдө өзбек, уйгур тилдери сыяктуу үчүнчү жак мүчөсүнөн кийин -да мүчөсүнүн алдындагы [н] тыбышы түшүрүлүп айтылышы: *жайыда, сайыда, колуда, жолуда, сайыда, пайида;* 4) чыгыш жөндөмөдө адабий тилдеги -нан мүчөсүнүн башындагы [н] тыбышынын ордуна [д] тыбышынын колдонулушу: *атасыдан, колудан, нурудан*; 5) иран тилинен өзбек, тажик тилдери аркылуу кабыл алынган сөз өзгөртүүчү -дар (*газыйнадар, чарваадар*) жана сөз жасоочу -хана (**جايحانا** – *жайхана,* **سلحانا** – *селхана*), -пуруш (**چتبوروش** – *чытпуруш,* **قوسفوروشلوق** – *күсфурушлук*) сыяктуу мүчөлөр менен бирге бе-//бей- (**بيآوافا** – *бейвафа,* **بءيناآوا** – *бейнава,* **ببلا** – *беиллат,* **بداآوا**– *бедава*), на- (**نائوموت** – *наиүмүт,* **ناحاسولدور** – *нахасулдур,* **ناحالدو** – *нахалдур* [Молдо Нияз,1993: 175.]) префикстеринин колдонулушу; 6) сан атоочтордун ичинен жамдама сан атоочтордун кыргыз адабий тилиндеги -оо, -өө мүчөлөрү менен катар чагатай тилинин орфографиялык ыкмасында (*birev* «бирөө», *ikev* «экөө», üçev «үчөө») дифтонгулары менен уюшулушу; 7) ат атоочтор боюнча чагатай тилине мүнөздүү илик жөндөмөдө *мениң, сениң,* барыш жөндөмөдө *маңа, саңа* формасында кезигиши**;** заттын жалпылыгын жана жекелигин билдирүүчү аныктама ат атоочтордун: *хар кандай, хар кимди, хар жерде*; *барча, бари* формада учурашы; жансыз заттарга берилүүчү *эмне* деген сурама ат атоочтун *не* жана *немине* деген байыркы формалары жана заттын сапатын, белгисин, кыймыл-аракетин, сын-сыпатын аныктоо үчүн берилүүчү *эмнеге, эмне үчүн* деген сурама ат атооч менен катар чагатай тилиндеги *нечүк* формаларынын орун алышы: *Нечүк илах этарсан, Йакшы амал кылмадиң* [Молдо Нияз, 1993: 84.]***;*** 8) этиш сөздөрдө чагатай тилинин элементтери катары учур-келер чактын үчүнчү жагын уюштуруучу -т мүчөсүнүн ордуна жазма эстеликтерде көбүрөөк учураган -дур варианттарынын колдонулушу: *каладыр, йокдур*; 9) экинчи жактын жекелик

-сын түрүнүн ордуна өзбек адабий тилиндегидей -сан формасынын бир топ кеңири орун алышы: *болурсан, йатарсан, кетарсан, өтарсан, нетарсан, кылмасун, салмасун, бардурсан ж.б.*; 10) этиштин буйрук ыңгайынын чагатай тилиндегидей (*körüñ̆* «көргүлө», *soruñ̆ızlar* «сураңыздар») кыскарган -ың,

көптүк түрү -ыңар, -ыңлар түрүндө кездешиши: *айтпаңлар, айтпаңар;* 11) этиштин терс формасын уюштуруучу кыргыз адабий тилиндеги -ба мүчөсүнүн башкы [б] тыбышы тексттерде [м] тыбышына өтүп -ма болуп айтылышы*: ачмаса, демаса, качмаса, этмаса;* 12) тыбыштык тутуму жагынан чагатай тили менен жалпылыкты түзгөн *эде, эди* жак мүчөлөрү менен келип *эдем, эдең, эдиң* сыяктуу көмөкчү этиштердин болушу; 13) кыргыз адабий тилинде жана түндүк говорлордо колдонулуучу байламталар менен катар кыргыз тилине мүнөздүү болбогон өзбек, уйгур, тажик тилдеринен кабыл алынган *хам, ки* (М: *Бирөв сокин болсо хам, Химматни берди. Көргөн билет, шунча ки, Дүнүйөнүн каарыны* [Молдо Нияз, 1993: 29.] байламталарынын орун алышы аныкталды.

Молдо Нияздын «Санат дигарасттар» чыгармасында чагатай тилине мүнөздүү жогоркудай морфологиялык окшоштуктардын кеңири орун алышы, акын чыгыштын көптөгөн классикалык тилдерин билгендигин жана өз заманынын сабаттуу окулу катары чагатай адабий тилинин орфографиясын колдонуп жазгандыгын далилдеп турат.

4.5. Молдо Нияздын «Санат дигарасттар» чыгармасында чагатай тилинин лексикалык элементтери. Чыгармада чагатай адабий тилине мүнөздүү сөздөрдүн лексикалык курамын орто кыргыз дооруна мүнөздүү лексикалык төл сөздөр жана иран-араб тилдеринен кабыл алынган бөтөн сөздөр түзөт. Алсак, «Санат дигарасттар» чыгармасында тыбыштык жактан кыргыз адабий тилинен айырмаланып, чагатай тили менен биримдикти түзгөн төл сөздөрдү төмөнкү мисалдардан көрүүгө болот: **تورلوق** – *түрлүк (*адаб. т. түрдүү*)*, **ايليق** – *эллик (*адаб. т. элүү*)*, **ولوق** – *улук (*адаб. т. улуу*)*, **سوساپ** – *сувсап (*адаб. т. суусап*)*, **سودان** – *сувдан (*адаб. т. суудан), **تودون** – *товдун (*адаб. т. тоонун*)*, **جودون** – *жовдун (*адаб. т. жоонун*)*, **برودو** – *бирөвдү (*адаб. т. бирөөнү) [Молдо Нияз, 1993: 175.]. Булар чагатай тилинин сөздүгүндө да кездешет: *qattıq //qatıq* (катуу), *quruq* (кургак), *qavun* (коон); *tavuq* (тоок); *savuq* (суук); *yavurqan* (жууркан); *birev* (бирөө); *əkev* (экөө); *üçev* (үчөө); *altav* (алтоо); *bilev* (бүлөө, бүлөө таш); *buzav* (музоо); *küyev* (күйөө) [Eckmann, 1988: 96.]. 2) «Санат дигарасттар» чыгармасында мындай тилдик өзгөчөлүктөрдү көрсөткөн (эскирген) сөздөр жер-суу аттарын атоодо да байкалат: *Ыстык-Көл, Индустан, Франк, Ооган,Олуя-Ата, Пишкег, Маскап, Памил* [Молдо Нияз, 1993: 175.]; 3) Молдо Нияз санаттарында өзү жашаган доордогу элдин турмушун чагылдырып жазгандыктан, анда күндөлүк жашоо турмушта кеңири колдонулган кийим-кечектердин, буюмдардын, эмгек куралдарынын кыргыз тилиндеги байыркы аталыштары кеңири орун алган. Мындай сөздөр ошол учурдагы доордун жана турмуштук-экономикалык шарт-кырдаалдын колоритин, өзгөчөлүгүн айкын маалымдап турат. Маселен: *телпек, чач папик, илечек, үртүк, буйла* деген жана башка сыяктуу байыркы аталыштагы сөздөрдү Молдо Нияздын кол жазмаларынан да кеңири кезиктирүүгө болот. 4) Кокон хандыгынын мезгилинде коомдук-саясий башкаруу системасын туюндуруп турган жергиликтүү эл башкаруучу бийлик адамдарына тиешелүү *biy, bek, başçı,*

batur, aġalıġ, bay, işik aġası, aġ padişah, atalık (atalıġ) ж.б. сыяктуу чагатай тилиндеги тарыхый сөздөр акындын санаттарында да орун алган: *өкүмдар, хан, датка*, *манап, төрө, мырза, кожо, болуш, миң баш, карool, корбашы ж.б.* [Молдо Нияз, 1993: 175.].

Молдо Нияздын «Санат дигарасттар» чыгармасында ушул сыяктуу байыркы түрк тилдери негиздеги айрым сөздөр менен катар иран-араб сөздөрү да бир топ көп учурайт. Ага төмөнкүдөй шарттар себеп болгон. Биринчиден, ар кандай аймактарда жашаган жакын тектеш, алыс тектеш жана тектеш эмес тилдердин өкүлдөрү менен кыргыз эли ар түрдүү даражада байланышта болушкан. Экинчиден, тарыхый шартка байланыштуу ислам дининин кыргыз жергесинде кеңири жайылышы аркылуу араб сөздөрү түрк тилдеринин ичинде кыргыз тилинин лексикасына да активдүү кабыл алынганы белгилүү. Бул мезгилде адабиятта, маданиятта, илимде, ак сөөктөр чөйрөсүндө ыйык саналган араб тили ургаалдуу басып кирген. Ал эми Иранда саманийлердин бийликке келишине байланыштуу Орто Азияда фарсы тилинин кеңири жайылышы менен адабиятта, маданиятта, мурдагы араб тили ээлеп келген орунду акырындык менен фарсы тили ээлей баштаган. Бул мезгилде араб тили ыйык курандын тили катары көбүнесе диний зыйнат иштеринде гана өз таасирин сактап калган. Илимде, адабиятта, философияда фарсы тили кеңир кулач жайып, акыры, ал тил бүткүл Орто Азияда расмий тилдин ролун аткарууга да өткөн. Фарсы маданиятынын гүлдөгөн доорунда эл арасында «фарс тили дүйнөдөгү эң бир кооз тил, ушул тилде гана улуу чыгармаларды жаратууга болот» деген ой-пикир үстөмдүк кылып турган. Ошол учурда түрк элдеринен чыккан ойчул, илимпоздордун айрымдары өз чыгармаларын эне тилде эмес, фарсы, араб тилдеринде жазышкандыгынын бир себеби да ушул экени тууралуу көз караштар бар [Өмүралиев, 1991: 14-ноя.].

Ушул сыяктуу тарыхый жагдай-шарттарды эске алуу менен академик Б. М. Юнусалиев иран-араб сөздөрү революцияга чейин мектеп-медреселердин жана чагатай адабий тилиндеги жазма адабияттын таасиринен улам кыргыз тилине көп кабыл алынгандыгын илимий негизде адилет белгилеген [Юнусалиев, 1985: 79.].

Мындай илимий серептен соң Молдо Нияздын «Санат дигарасттар» чыгармасында пайдаланылган иран-араб сөздөрүнө көңүл бурсак, аталган чыгармада кездешкен 2574 сөздүн ичинен кыргыз адабий тилине жана (кыргыз тилинин фонетикалык мыйзамына баш ийип, тилге терең сиңип кеткен сөздөрдү эске албаганда) анын башка говорлорунда таптакыр тааныштыгы жок 212 иран, 207 араб, 33 иран-араб сөздөрү кездешет. Алсак, чыгармада орун алган андай сөздөр, айрыкча, кеңири мүнөздө диний түшүнүктөргө байланыштуу же ага жакындатылган мотивдеги окуяларды баяндоодо колдонулган. Маселен, *лахад* (ар.) көр, кабыр, өлүк коюла турган көзөнөк; *махшар* (ар.) тиги дүйнөдөгү чоң суракта эл чогула турган аянт, жыйын; *гылман, гулман* (ар.) бейиштин кызматчысы; *сыраттан* (ар.) кыл көпүрө; *үр* (ар.) бейиштеги сулуу кыз; *азраил*

(ар.) жан алгыч периште; *важип* (ар.) ислам désinde милдеттүү түрдө аткарыла турган эреже; *азазил* (ар) шайтан; *назир* (ар) кол кайыр, садага; *таква* (ар.) сопу, динге бек; *кыямы* (ар) ордунан тике туруу; *бедөө* (ар) күлүк ат; *йомул* (ар) күн; *магрып* (ар) күн батыш; *машырык* (ар) күн чыгыш; *оолу* (ар) үй, короо-жай; *зулмат* (ар) караңгы, окубаган, илимден кабары жок. [Молдо Нияз, 1993: 175.].

Мындай тилдик процесстердин изин чыгармада иран лексикасынан да байкоого болот. Мисалы: *бахар (жаз), самодур (асман), арзи, замын (жер), камар (ай), йамул (күн), фурсат (убакыт)* ж.б. [Молдо Нияз, 1993: 175.].

Мындай жагдайды IX кылымга чейин байыркы кыргыз доору деп эсептелген учурдагы түрк уруулары колдонгон тилдин сөздүк тутумун салыштырып карай турган болсок, анда чет тилдеринен кабыл алынган сөздөр дээрлик жокко эсе. Мисалы, окумуштуу Э. Н. Наджип: «М. Кашгаринин «Девону лугат ат-түрк» аттуу сөздүгүндө 3 араб сөзү, 6 иран сөзү болгон. Ж. Баласагындын «Кутадгу билиг» поэмасында 94 араб сөзү, 14 иран сөзү бар», – деп белгилеген [Наджип, 1960: 18.].

Кыргызстандын түндүк чыгышына караганда, түштүк батышындагы кыргыздардын тилинде жогоркудай иран-араб тилдеринен кабыл алынган сөздөр, албетте, көп колдонулат. Бирок кыргыз тилинин түштүк-батыш диалектисинде да кездешпеген, жогоркудай иран-араб жана эски түрк сөздөрүнүн Молдо Нияздын «Санат дигарасттар» чыгармасында колдонулушу ошо кездеги чагатай адабий тилинин таасиринен улам жаралганы ачык көрүнүп турат.

Төртүнчү бөлүм боюнча жыйынтыктап айтканда, жогоркудай тилдик фактылардан улам, түрк тилдерине орток болуп эсептелген чагатай тилин, тигил же бул тилдин энчисине ыйгаруу мүмкүн эмес, чагатай жазуусун XV-XIX кылымда ар кандай тилдик, диалектилик айырмачылыгы бар Орто Азия аймагында жашаган бир катар түрк тилдүү мусулман элдери сыяктуу эле кыргыздар да колдонгон. Ошондуктан чагатай жазмасы Орто Азиядагы түрк элдеринин орток жазма адабий тили болуп саналат.

КОРУТУНДУ

Кыргыз тилине жана анын жазма түрдө өнүгүшүнө, адабий тилибиздин жаралышына, калыптанышына, андагы өзгөчөлүгүнө, тилибиздин фонетикалык, лексика-грамматикалык системасына, орфография, орфоэпиясына байланыштуу көптөгөн илимий-теориялык маселелердин башы ачылбай келет. Ушул жагдайдан алганда, чагатай жазуусу менен жазылган кыргыз элине тиешелүү жазма эстеликтерди лингвистикалык багытта илимий-теориялык жактан ар тараптуу изилдөөгө алуу учурдун абдан актуалдуу маселелеринин бири болуп саналат.

1. Бул докторлук диссертациялык изилдөөдө кыргыз эли башка түрк тилдүү элдер сыяктуу эле өз тарыхында XIX кылымда чагатай жазуусун колдондугу жазгыч акындарыбыздын белгилүү бир өкүлү Молдо Нияздын «Санат

дигарасттар» чыгармасындагы чагатай тилинин элементтери аркылуу ар тараптуу иликтөөгө алынды.

2. Чагатай тилинин келип чыгышы, таралыш аймагы, орду, мезгили, калыптаныш, өнүгүш, функцияланыш мөөнөтү, илимий эмгектерде термин катары колдонулушу жана лингвистикалык, экстралингистикалык өзгөчөлүктөрү сыяктуу маселелер чагатай тили боюнча буга чейин көп жылдар бою илимий-изилдөө иштерин жүргүзүшкөн чет өлкөлүк окумуштуулардын эмгектерине таянуу менен иликтөөгө алынды.

3. Иште кыргыз адабий тили жана анын говорлору чагатай тили менен салыштырылып, андагы тыбыштардын позициялык орду, айкалыш системасынын окшоштугу, түгөйлөштүгү жана алардын үндөштүгү, сөз жасоо, сөз өзгөртүү категорияларынын бирдейлиги, сөздөрдүн муун түзүлүшү менен уңгулардын бирдейлиги сыяктуу морфологиялык жалпылыктар, негизги сөздүк фондунун бир экендиги өңдүү лексикалык окшоштуктар аныкталды.

4. Молдо Нияздын «Санат дигарасттар» чыгармасы ичкилик говорунда жазылса да, анда кыргыз адабий тилинин нормасына мүнөздүү жалпы тилдик көрсөткүчтөр толук сакталгандыгы диссертацияда баса белгиленди.

5. Кыргыз адабий тилине мүнөздүү сөз түркүмдөрүнүн бөлүнүшү, жасалышы, маанилери, атооч сөздөрдөгү жөндөмө, таандык, жакталыш жана этиштин категориялары сыяктуу жалпы кыргыз тилине мүнөздүү белгилер Молдо Нияздын «Санат дигарасттар» чыгармасында басымдуу колдонулгандыгы аныкталды.

6. Жалпы элдик мүнөздөгү лексикалык элементтер (*нан, суу, бал, кант, курут, набат, арак, сүт, туз, аш, күрүч, айран ж.б.*), күндөлүк турмушка байланыштуу заттардын, түшүнүктөрдүн аттары, сын-сыпат аталыштары жана кыймыл-аракеттерди билгизген сөздөр аталган чыгармада арбын экендиги статистикалык ыкманын негизинде далилденди. Бул жагдай Молдо Нияз акын күндөлүк сүйлөшүүсүндө кыргыз тилинин нормасында сүйлөгөндүгү баса белгиленди.

7. «Санат дигарасттар» чыгармасында жогоруда көрсөтүлгөн тилдик жалпы окшоштуктар менен бирге акындын ичкилик говоруна мүнөздүү жергиликтүү тыбыштык өзгөчөлүктөр, үнсүз тыбыштардын алмаштырылып айтылуусу, үндөшүү, ассимиляция, диссимиляция, протеза, эпентеза, метатеза сыяктуу түштүк-батыш диалектисине таандык тилдик фонетикалык кубулуштар, үндөшүүгө, муун өлчөмүнө, ичкилик говорунда оозеки сүйлөөгө тиешелүү кыргыз адабий тилинен бир топ айырмаланган өзгөчө тилдик каражаттар көп колдонулгандыгы тилдик фактылардын негизинде далилденди.

8. Молдо Нияз «Санат дигарасттар» чыгармасын чагатай жазуусунун орфографиялык принциптерине таянып, араб алфавити менен жазгандыктан «Санат дигарасттар» чыгармасынын кол жазма вариантын окууда аныкталган бир топ кыйынчылыктар белгиленип көрсөтүлдү.

9. Молдо Нияздын «Санат дигарасттар» чыгармасында чагатай адабий тилине мүнөздүү фонетикалык, лексикалык, грамматикалык тилдик факты-материалдар кыргыз адабий тили менен салыштырылып, натыйжада, кыргыз жазма маданиятына таандык байыркы көрүнүштөр, андагы коңшу тилдердин таасирлери, азыркы кыргыз тилинин нормасына туура келбеген байыркы тилдик, этностук издерди сактаган лингвистикалык өзгөчөлүктөр аныкталды.

10. Изилдөөдө Молдо Нияздын «Санат дигарасттар» чыгармасынын тили менен чагатай тилинин ортосунда тилдик жалпылыктардын негизги себептери чыгарылды.

11. Кыргыз элинин жазма тилин, жазуу маданиятынын калыптанышын илимий негизде иликтөөдө Молдо Нияз сыяктуу жазгыч акындарыбыз колдонгон жазма эстеликтердеги тексттер кайталангыс лингвистикалык булак болуп бере алары далилденди.

12.Жазма эстеликтердин лингвистикалык, графикалык, лингвосемиотикалык, диалектилик жана башка өзгөчөлүктөрүнө илимий негизде мүнөздөмө берүү кыргыз тил илими үчүн теориялык жактан да, практикалык жактан да чоң мааниге ээ. Мындай багыттагы изилдөө иштери кыргыз жазма маданиятынын калыптанышына тарыхый лингвистикалык фактылардын негизинде көз чаптыруу, аталган маселелерди иретке келтирүү аракети катары эсептелиши зарыл.

ЖАРЫЯЛАНГАН ЭМГЕКТЕРДИН ТИЗМЕСИ:

1) **Акынбекова, А. У**. Из истории изучения чагатайского языка. Синтез науки и общества в решении глобальных проблем современности [Текст] / А.У. Акынбекова // Сборник статей Международной научно-практической конференции: в 2-х частях. – Часть 2. 2016. С. 134-138. https://elibrary. ru/item. asp?id=26443227

2) **Акынбекова, А. У.** Киргизские письменные памятники [Текст] / А. У. Акынбекова // Синтез науки и общества в решении глобальных проблем современности. Сборник статей Международной научно-практической конференции: в 2-х частях – Часть 2. 2016. С. 138-146. https://elibrary. ru/item. asp?id=26443325

3) **Акынбекова, А. У.** Общие фонетические признаки систем гласных современного кыргызского и чагатайского языков [Текст] / А. У. Акынбекова // ЗабГУ// -М., 2016. Т. 11, -№ 3. -С. 127-136. https://elibrary.ru/item.asp?id=26028833

4) **Акынбекова, А. У**. Кыргыз говорлору менен чагатай тилинин үнсүздөр системасындагы жалпылыктар [Текст] / А. У. Акынбекова // Известия вузов Кыргызстана. -Б., 2016. -№4, -155-157-бб. https://www.elibrary.ru/item.asp?id=26180032

5) **Акынбекова, А. У.** Кыргыз жана чагатай тилдериндеги негизги жалпылыктар (макала) [Текст] / А. У. Акынбекрва // Вестник Кыргызкого Национального Университета имени Ж. Баласагына. 2016. №4 (88). С.86-91. https://www.elibrary.ru/item.asp?id=28944257

6) **Акынбекова, А. У.** Кыргыз говорлору менен чагатай тилиндеги ат атоочтордогу жалпылыктар [Текст] / А. У. Акынбекова // Известия вузов Кыргызстана. -Б., 2017. -№4,-182-183-бб. https://www.elibrary. ru/item. asp?id= 29298715

7) **Акынбекова, А. У.** Молдо Нияздын чыгармаларындагы чагатай тилинин элементтери [Текст] / А. У. Акынбекрва // Известия вузов Кыргызстана. -Б., 2017. -№4,184-186-бб. https://www.elibrary.ru/item.asp?id=29298717

8) **Акынбекова, А. У.** Кыргыз жана чагатай тилдериндеги буюм-тайымдарга байланыштуу сөздөрдөгү жалпылыктар [Текст] / А. У. Акынбекрва // Известия вузов Кыргызстана. -Б., 2018. -№4, -192-194-бб. https://www.elibrary.ru/item.asp?id=35588805

9) **Акынбекова, А. У.** Чагатай жана кыргыз тилдериндеги этиштин өзгөчө формаларындагы жалпылыктар [Текст] / А. У. Акынбекрва // Известия вузов Кыргызстана. -Б., 2018. -№4. -195-197-б. https://www.elibrary.ru/item. asp?id= 35588806

10) **Акынбекова, А. У.** Молдо Нияздын кол жазмаларындагы жана чагатай тилиндеги үнсүз тыбыштар боюнча жалпылыктар [Текст] / А. У. Акынбекрва // Известия вузов Кыргызстана. -Б., 2019. -№5,-196-198-бб. https://www.elibrary.ru/item.asp?id=41592468

11) **Акынбекова, А. У.** Чагатай жазуусунун өзгөчөлүктөрү (Молдо Нияздын кол жазмаларынын негизинде) [Текст] / А. У. Акынбекрва // Известия вузов Кыргызстана. -Б., 2019. -№5. -236-239-б. https://www.elibrary.ru/item.asp?id=41592478

12) **Акынбекова, А. У.** Лексические обобщения на кыргызском и чагатайском языках [Текст] / А. У. Акынбекрва // Бюллетень науки и практики.- Нижневартовск. 2019, Т. 5. -№12. -С. 542-546. https://www.elibrary.ru/item.asp?id= 41587572

13) **Акынбекова, А. У.** Возникновение и применение в языкознании термина «чагатайский язык» [Текст] / А. У. Акынбекрва // Бюллетень науки и практики. - Нижневартовск. 2020, Т. 6. -№1. -С. 381-386. https://www.elibrary.ru/item.asp?id=41860892

14) **Акынбекова, А. У.** Общности слов, связанных с пищей в чагатайском и тюркских языках [Текст] / А. У. Акынбекрва // Бюллетень науки и практики. - Нижневартовск 2020, Т. 6. -№1. -С. 387-391. https://www.elibrary.ru/item.asp?id=41860893

15) **Акынбекова, А. У.** Чагатай тилиндеги кыргыз тили менен биримдикти түзгөн сөздөр [Текст] / А. У. Акынбекрва // Материалы конференции – Духовный мир народов Башкортостана и России. -УФА, 19 декабря 2019 года. С. 21-24. https://www.elibrary.ru/item.asp?id=41881298

16) **Акынбекова, А. У**. Морфологические диалектизмы в произведении Молдо Нияза «Санат дигарасттар» [Текст] / А. У. Акынбекрва // Бюллетень науки и практики. -Нижневартовск. 2020, Т. 6. -№2. -С. 334-340. https://www.elibrary.ru/item.asp?id=42441023

17) **Акынбекова, А. У.** Общности суффиксов, образующих от глаголов именные части речи в кыргызском и чагатайском языках [Текст] / А. У. Акынбекрва // Бюллетень науки и практики. -Нижневартовск. 2020, Т. 6. -№2. -С. 341-346. https://www.elibrary.ru/item.asp?id=42441024

18) **Акынбекова, А. У.** История собраний рукописей Молдо Нияза [Текст] / А. У. Акынбекрва // Бюллетень науки и практики. -Нижневартовск. 2020, Т. 6. -№3. -С. 591-598. https://www.elibrary.ru/item.asp?id=42644815

19) **Акынбекова, А. У.** Чагатайская письменность, использовавшаяся кыргызами в XIX веке (на основе рукописей поэта Молдо Нияза) [Текст] / А. У. Акынбекрва // Бюллетень науки и практики. -Нижневартовск. 2020, Т. 6. -№3. -С. 599-603. https://www.elibrary.ru/item.asp?id=42644816

20) **Акынбекова, А. У**. Чагатай тилиндеги жөндөмө категориясы [Текст] / А.У. Акынбекрва // «Ала-Тоо» Эл аралык университети. 2020. №1. С.151-157. https://www.elibrary.ru/item.asp?id=42931457

21) **Акынбекова, А. У**. Чагатай тилинде кыргыз тилине жана анын говорлоруна мүнөздүү сан атоочтордун орун алышы [Текст] / А. У. Акынбекрва // ALATOO ACADEMIC STUDIES. 2020. №1. С. 158-160. https://www.elibrary.ru/item.asp?id=42931456

22) **Акынбекова, А. У.** Кыргыз жана чагатай тилдериндеги көмөкчү этиштер ALATOO ACADEMIC STUDIES. Научные исследования в Кыргызской Республике No2/2020, Часть I. С.112-118. http://journal.vak.kg/god-2020/2-vypusk-2020g/

Акынбекова Айман Усенбаевнанын 10.02.01– кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган «Молдо Нияздын чыгармаларынын тили: андагы чагатай тилинин лексика-грамматикалык элементтери» деген диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: *фонетика, лексика, грамматика, адабий тил, диалект, говор, чагатай тили, морфология, сөз жасоо, орфографиялык принцип, уңгу, мүчө, этимология, семантика, антропоним, кол жазма ж.б*

Изилдөөнүн объектисин чагатай тилинин элементтерин колдонуп жазган Молдо Нияздын «Санат дигарасттар» чыгармасы түзөт.

Изилдөөнүн предмети: Чагатай тилинин илимий-теориялык негизги түшүнүктөрүн, чыгармада кездешкен кыргыз адабий тилинин, түштүк-батыш диалектилеринин жана чагатай тилинин фонетикалык лексика-грамматикалык элементтерин аныктоо сыяктуу проблемалар изилдөөнүн предмети катары каралды.

Изилдөөнүн максаты: Изилдөө XIX жана XX кылымдын 20-жылдарына чейин кыргыз элинде колдонулган чагатай тилинин мүнөздүү өзгөчөлүктөрү туурасында изилдөө аркылуу кыргыз жазма адабиятынын баштоочусу Молдо Нияздын «Санат дигарасттар» чыгармасында кездешкен чагатай тилинин фонетикалык, лексикалык, грамматикалык элементтерин илимий негизде ар тараптуу иликтөө максатын көздөйт.

Изилдөөнүн методдору: Диссертациялык иште изилдөөнүн көздөгөн максатына, алган багытына, мазмун-натыйжасына жараша сыпаттоо, салыштыруу, байкоо жүргүзүү, топтоо, баяндоо, индукция, дедукция, анализ, синтез, схемалаштыруу, антиномия, жалпылоо, статистика жана тектештирме-тарыхый жана зарылдыгына жараша транформациялык методдор колдонулду.

Изилдөөдөн алынган натыйжалар жана анын жаңылыгы: Адабий тилдин жазма формасын XIX кылымда өнүктүргөндөрдүн башатында турган Молдо Нияздын «Санат дигарасттар» чыгармасынын кол жазма вариантында кездешкен чагатай тилинин элементтери кыргыз тил илиминде биринчи жолу комплекстүү түрдө салыштырылып, андагы лексика-грамматикалык, жалпылыктары илимий чөйрөгө сунушталды. Изилдөөнүн негизинде чыгарылган жыйынтыктар, илимий корутунду-пикирлер жана топтолгон материалдар кыргыз тилинин тарыхын ар тараптан изилдөө үчүн илимий-теориялык жана практикалык жактан өтө бай, баалуу материалдар болуп саналат.

Ишти колдонуу чөйрөсү: Диссертациянын материалдарын жогорку окуу жайларында окутулуучу «Кыргыз тилинин тарыхы», «Кыргыз тилинин диалектологиясы», «Молдо Нияздын чыгармаларындагы тилдик өзгөчөлүктөр», «Молдо Нияздын кол жазмаларындагы чагатай тилинин элементтери» деген негизги жана адистик атайын курстарды өтүүдө кеңири колдонууга болот.

РЕЗЮМЕ

Диссертации Акынбековой Айман Усенбаевны «Язык произведений Молдо Нияза: лексико-грамматические элементы чагатайского языка в них» на соискание ученой степени доктора филологических наук по специальности 10.02.01 – кыргызский язык.

Ключевые слова: *фонетика, лексика, грамматика, литературный язык, диалект, говор, чагатайский язык, морфология, словообразование, орфографический принцип, корень, аффикс, этимология, семантика, антропоним, рукопись и др.*

Объект исследования: Произведение Молдо Нияза, написанное с использованием элементов чагатайского языка.

Предмет исследования. Предмет исследования составило выявление основных научно-теоретических понятий чагатайского языка, встречающихся в произведении фонетических и лексико-грамматических элементов литературного кыргызского языка, юго-западных диалектов кыргызского языка и чагатайского языка.

Цель исследования. Путем изучения характерных особенностей использовавшегося кыргызами в XIX веке и до 20-х годов XX века чагатайского языка всесторонне на, научной основе исследовать фонетические, лексические и грамматические элементы чагатайского языка, встречающиеся в произведении основоположника письменной кыргызской литературы Молдо Нияза «Санат дигарасттар».

Методы исследования. В диссертационной работе в соответствии с целью исследования, выбранным направлением, содержанием и результатами были применены следующие методы: описательный, сопоставительный, наблюдения, сбора, повествования, индукции, дедукции, анализа, синтеза, схематизации, антиномии, обобщения, статистики и сравнительно-исторический, а также, по необходимости, трансформационный.

Полученные в ходе исследования результаты и их новизна. Элементы чагатайского языка, встречающиеся в произведении «Санат дигарасттар» Молдо Нияза, стоявшего во главе тех, кто в XIX веке развивал письменную форму литературного кыргызского языка, впервые в кыргызском языкознании были подвергнуты сравнению, а его лексико-грамматические признаки предложены научной общественности. Сделанные на основе исследования выводы, научные заключения и мнения, полученные материалы в научно-теоретическом и практическом плане являются богатым, очень ценным источников данных для всестороннего изучения истории кыргызского языка.

Сфера применения работы. Материалы диссертации могут быть использованы в высших учебных заведениях при проведении таких основных и специальных курсов, как «История кыргызского языка», «Диалектология кыргызского языка», «Языковые особенности произведений Молдо Нияза», «Элементы чагатайского языка в рукописях Молдо Нияза».

RESUME

Of the dissertation by Akynbekova Aiman Usenbaevna "Language of the works of Moldo Niyaz: lexical and grammatical elements of the Chagatai language in them" for the degree of Doctor of Philology in the specialty 10.02.01 - the Kyrgyz language.

Key words: *phonetics, vocabulary, grammar, literary language, dialect, dialect, Chagatai language, morphology, word formation, orthographic principle, root, affix, etymology, semantics, anthroponym, manuscript, etc.*

Object of study: The work of Moldo Niyaz written using elements of the Chagatai language.

Subject of study. The subject of the study was the identification of the main scientific and theoretical concepts of the Chagatai language, phonetic and lexical-grammatical elements of the literary Kyrgyz language, southwestern dialects of the Kyrgyz language and the Chagatai language found in the work.

The purpose of the study. By studying the characteristic features of the Chagatai language used by the Kyrgyz in the 19th century and until the 20s of the 20th century, to comprehensively, on a scientific basis, explore the phonetic, lexical and grammatical elements of the Chagatai language found in the work of the founder of written Kyrgyz literature Moldo Niyaz "Sanat Digarasttar".

Research methods. In the dissertation work, in accordance with the purpose of the study, the chosen direction, content and results, the following methods were used: descriptive, comparative, observation, collection, narration, induction, deduction, analysis, synthesis, schematization, antinomy, generalization, statistics and comparative-historical, and, when necessary, transformational.

The results obtained in the course of the study and their novelty. The elements of the Chagatai language found in the work “Sanat Digarasttar” by Moldo Niyaz, who was at the head of those who developed the written form of the literary Kyrgyz language in XIX century, were compared for the first time in Kyrgyz linguistics, and its lexical grammatical signs are offered to the scientific community. The conclusions drawn from the study, scientific opinions made on the base of it, the materials collected make a scientifically, theoretically and practically rich and a very valuable sources of data for a comprehensive study of the history of the Kyrgyz language.

Scope of work. The dissertation materials can be used in higher educational institutions when conducting such basic and special courses as "History of the Kyrgyz language", "Dialectology of the Kyrgyz language", "Linguistic features of the works of Moldo Niyaz", "Elements of the Chagatai language in the manuscripts of Moldo Niyaz".